

Diplomaat, herder en gespreksgenoot

Leven en werk van kardinaal Willebrands

Perspectief

Teksten Webinar 24 januari 2021

Boektrailer: 'Johannes Willebrands - Een leven in gespr...

MEER VIDEO'S

0:01 / 2:47

YouTube

Bekijk de boektrailer

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

Inhoud

Redactioneel	1
Over 'een leven in gesprek' <i>Dr. Karim Schelkens</i>	3
Kijkend vanuit de lockdown.....	3
Open katholicisme.....	4
Echte ontmoetingen.....	5
Diepere wortels.....	6
Willebrands de zielzorger – van kapelaan tot eminentie	8
<i>Dr. Brian Heffernan</i>	
Willebrands de priester.....	9
Willebrands de aartsbisschop van Utrecht.....	11
Besluit.....	13
Willebrands en de oecumene – een springprocessie	15
<i>Prof. dr. Bert Groen</i>	
Nieuwe blik op andersgelovigen.....	15
Rol van kardinaal Willebrands.....	17
Verzet tegen oecumene.....	18
Geestelijke erfenis.....	19
Willebrands en het jodendom – een gegroeide verstandhouding	22
<i>Prof. dr. Marcel Poorthuis</i>	
Eerste contacten.....	22
Erkenning van Israël.....	23
Contacten met Kerken Midden-Oosten.....	24
Religie en politiek.....	26

Willebrands als diplomaat	28
<i>Min. Sigrid Kaag MPhil</i>	
Aartsbisschop in Utrecht	29
Diplomaat in dienst van de Rooms-Katholieke Kerk.....	29
Bronnen.....	30
Blijvende betekenis.....	31
Terugblik	34
<i>Drs. Geert van Dartel</i>	
Aartsbisschop.....	34
De ander ontmoeten	35
Oecumenicus.....	36
Kerk en Israel.....	38
Diplomaat.....	39
Tot slot.....	40
Willebrands en de spanning tussen 'bekeringsapostolaat' en oecumene	41
<i>Prof. dr. Marcel Sarot</i>	
Oecumene en bekeringsapostolaat in het werk van Willebrands.....	41
Oecumene en bekering op Vaticanum II en daarna	43
Oecumene en de overstap van de ene kerk naar de andere verder doordacht	45
Samenvatting en conclusie	48
Personalia	51
Colofon	53

Redactioneel

Acht jaar werkte Karim Schelkens aan de biografie “Johannes Willebrands, een leven in gesprek”. Sommigen onder ons hebben er reikhalzend naar uitgezien, velen hebben er inmiddels kennis van genomen. Het boek werd in diverse media goed ontvangen. Vier organisaties, het Kardinaal Willebrands Archief (KWA), de Katholieke Vereniging voor Oecumene (KVO), de Katholieke Raad voor het Jodendom (KRJ) en de Tillburg School of Catholic Theology (TST), die zich verbonden weten met leven en werk van Johannes Kardinaal Willebrands namen het initiatief om naar aanleiding van de publicatie van de biografie een

Webinar te organiseren. Vanwege de lockdown was een fysieke bijeenkomst niet mogelijk. Wellicht mede daardoor was de online opkomst op zondagmiddag 24 januari boven verwachting.

In dit nummer van Perspectief bieden we u de lezingen van het Webinar aan.

De eerste bijdrage is van de auteur van het boek, Karim Schelkens. In de beperkte tijd die hem na acht jaar gegeven werd om de biografie te presenteren, zoomde hij – tegen de achtergrond van de lockdown – in op de kern waar het Willebrands in zijn het leven het meeste om te doen was en waar het ons vandaag het meeste aan ontbreekt: echte ontmoetingen die veranderingen in gang kunnen zetten.

Brian Heffernan gaat vervolgens op zoek naar de zielzorger die Willebrands in zijn hele leven en in de belangrijke functies die hij bekleedde altijd is gebleven.

Bert Groen beschrijft aan de hand van het leven van Willebrands de grote omslag die de Rooms-Katholieke Kerk in de 20^e eeuw maakte in de relatie tot andere kerken.

Marcel Poorthuis laat in zijn bijdrage zien dat Willebrands bijdrage aan nieuwe verhoudingen tussen de Rooms-Katholieke Kerk en het Jodendom steunt op het werk van Nederlandse pioniers die daarvoor in de jaren vijftig de basis legden.

Sigrid Kaag waardeert in Willebrands vooral zijn open opvatting van katholiciteit waarin begrip en ruimte is voor andersheid. Voor de huidige samenleving is zo'n opvatting van groot belang.

In het terugblik op het Webinar heb ik geprobeerd de kern van iedere lezing samen te vatten en lijnen tussen de bijdragen trekken. De biografie van Johannes Willebrands is belangrijk voor een goed begrip van de katholieke inzet voor oecumene en een bron van inspiratie om vandaag zijn werk voort te zetten.

Marcel Sarot, tenslotte, herneemt in zijn bijdrage aan de hand van de biografie het spanningsveld dat in de beginperiode van Willebrands voorzitterschap van de Sint-Willibrordvereniging aan de orde was: de spanning tussen bekeringsapostolaat en oecumene. Kunnen overstappers ook vandaag een centrale rol spelen in de oecumenische toenadering tussen kerken of juist niet, is de vraag in deze bijdrage.

Het was een genoegen aan het Webinar deel te nemen. Hopelijk leest u deze teksten met plezier. Maar leest u ze vooral als aanmoediging om de biografie zelf ter hand te nemen en de oecumenische en interreligieuze samenwerking waar mogelijk te dienen.

Geert van Dartel

Hoofdredacteur

Over 'een leven in gesprek'

Dr. Karim Schelkens

Tijdens de voorbereiding van dit online symposium nam ik voor de zekerheid het programma ervan nog eens door, en dat viel tegen. Niet zozeer het programma op zich, als wel de mij toebedeelde opdracht om in tien minuten de biografie '*Johannes Willebrands. Een leven in gesprek*' voor te stellen.¹ Dit leek aanvankelijk simpeler dan het was, want de afgelopen jaren had ik als biograaf, tot consternatie van mijn omgeving en mijn uitgever, vele jaren en pagina's nodig om het verhaal te brengen, en zelfs dan verantwoordde ik achteraan het boek hoezeer ik in het werkproces had moeten selecteren en schrappen, hoeveel mensen en verhalen tot slot nog buiten het boekomslag vielen.

Kijkend vanuit de lockdown

Dus wat te doen? Een samenvatting? Niet echt een goed plan, want hoe vat men een boek samen, of om de vraag nog wezenlijker te stellen: hoe vat je een mensenleven samen dat bijna een eeuw overspande en over alle denkbare grenzen heen uitstreekte? Het was Corona, dit virus dat onze levens nu dagelijks beheerst, ons opsluit, thuishoudt en tot stilstand dwingt, dat me tot denken stemde over dit boek. In de acht jaren dat ik eraan werkte moest ik Willebrands kriskras achterna reizen. Naar de Verenigde Staten, Canada, Duitsland, Griekenland, de Wereldraad van Kerken in Genève, de archieven in Parijs en de het *Archivio apostolico* in het Vaticaan ... Dat alles is vandaag onmogelijk en achterom kijkend krijgt Willebrands' uitwaaiende verhaal de allure van nostalgische film, iets uit vervlogen tijden. Precies onze gedeelde ervaring van krimp en begrenzing, van verlangen naar werkelijke ontmoeting en de herontdekking van het levensbelang daarvan, werpen, althans voor mij, een scherper licht op de biografie. De reden is eenvoudig: weinig verbindt mensen meer dan een gedeeld gemis.

Het is eenvoudig om ons vandaag gelukkig te prijzen over de ons voorhanden technologie, ontegenzeggelijk. Toch voelt eenieder intuïtief, en haast letterlijk aan den lijve dat een digitaal samenkomen niet op gelijke voet staat aan een werkelijk treffen. Het is een povere vervanger voor de complexiteit en finesse van een 'echte' ontmoeting, en een klein gedachtensprongetje dat mij tijdens het terugbladeren door de biografie te binnen schoot toont waarom.

Open katholicisme

Midden de jaren vijftig van de twintigste eeuw was de toenmalige Warmondse professor Jo Willebrands druk in overleg met Nederlandse politici als Geert Ruygers en Marga Klompé. Als betrokkene in de naoorlogse spanningen tussen de Katholieke Volkspartij en de Partij van de Arbeid ondernam hij pogingen om de desastreuze gevolgen van het bisschoppelijk mandement te beperken. Een kabinetscrisis dreigde en de geloofwaardigheid van het kerkelijke gezag stond op de helling. Met enkele kompanen van de Willibrordvereniging werkte hij aan een manifest over 'Openheid en geslotenheid van het katholieke denken', een tekst waaraan ook minister Sigrid Kaag in haar toespraak enkele citaten ontleent.² De auteurs hekelden dat laatste, een afgesloten denken, en pleitten voor een katholicisme dat 'minder rooms' en 'meer katholiek' zou zijn. Het was het beginnende inzicht dat katholiciteit misschien zelf niet in uitputtende zin door de Romana kon worden opgeëist. De opvatting die naar voren werd geschoven mikte op een katholicisme dat open zou staan voor diversiteit en verandering, ontmoetingsbereid.

Pas nu, na het verschijnen van de biografie daagde het me dat in Freiburg omstreeks diezelfde tijd de filosoof Martin Heidegger zich bezon over het belang van ontmoeten. De teruggetrokken denker reflecteerde in dat verband over de dreigende mogelijkheid dat de technologie een *Gestell* zou worden. De voordracht van 1953 werd in 1955 een boekje, en dat is recent in het Nederlands beschikbaar gemaakt door mijn eigen Amsterdamse uitgever.³ Wat Heidegger nastreefde was een reflectie over onze verhouding tot de techniek, vanuit de mogelijkheid dat zij ons niet langer louter 'voorhanden' zou zijn als instrument, maar de vrees dat zij ons, in een tijd van *Vernutzung* omgeeft als een ruimte, als horizon die ook onze levens en ons functioneren opsluit en tot object maakt binnen technische, algoritmische kaders.

Echte ontmoetingen

Waarom breng ik dit aan in een korte reflectie over de ondertitel van een biografie? Het zij ver van mij om een postmodern cultuurpessimisme te prediken of een minicollege over Heidegger houden. Het punt dat ik als biograaf wil maken ligt in de actuele pertinentie en het blijvende belang van Willebrands' verhaal in onze dagen. Want Corona, een pandemie die plaatsvindt in het internettijdperk, bracht ons in versneld tempo naar het punt waarover reeds in Willebrands' dagen werd nagedacht. Deze online bijeenkomst is een van de zovele levende bewijzen dat wij effectief 'in de ban zijn' van de techniek. En precies de lectuur van een leven als dat van Willebrands onthult hoezeer ons ontmoeten een Ersatz is voor gesprek waarin wij werkelijk als ander aan elkaar verschijnen. Het lijkt vergezocht, maar het boek waarover we spreken gaat in essentie over het breken van grenzen die verhinderen dat wij werkelijk aan elkaar verschijnen in onze gelijkenis en andersheid. Uit ieder hoofdstuk klinkt het narratief van de ontmoeting, in een vorm die stilaan ontoegankelijk is geworden.

Toen de biografie pas verscheen, vroegen journalisten weleens om een korte rake typing; wat betekent Willebrands voor u in de lengte van een Tweet? Als academicus met een voorliefde voor volzinnen, en met weerzin voor mediatraining viel me dat moeilijk. Mijn spontane reflex was, 'leest u het boek', ik schreef tenslotte niet voor niets zeshonderd pagina's. Mocht ik me vandaag opnieuw voor de opdracht van een karakterschets gesteld zien, dan zou ik voor deze West-Fries het beeld van de grensganger hanteren, die gaandeweg grensverlegger werd. Gaandeweg, want het was een bedachtzaam proces, tot frustratie van sommigen die koste wat het kost grenzen wilden verleggen en daarbij spaak liepen op verdedigingsreacties van de kerkelijke grensbeschermers. Willebrands' pad lieverde tussen dat van de hemelbestormers en de grensbewakers, die uit angst voor bedreigde zekerheden een scherpe afrastering plaatsden tussen het eigene en het andere, soms op het gevaar af de medemenselijkheid, en daarmee Christus zelf.

Dit pad gaan sprak niet vanzelf, en al zeker niet voor iemand van zijn generatie. Als we even met de befaamde Marxistische historicus Eric Hobsbawm aannemen dat de twintigste eeuw pas in 1914 begon,⁴ dan betekent dit dat Willebrands nog geboren werd in de zekerheden en cultuur van de lange negentiende eeuw – met een hoffelijkheid, een ethos

en een zin voor discipline die vandaag nog zelden te bespeuren zijn, maar ook met het gesloten wereldbeeld en afgebakende identiteitsopvatting van dat tijdperk. Aan het midden van zijn loopbaan was dat alles radicaal veranderd, en het opmerkelijke was dat hij niet alleen op persoonlijk vlak die geslotenheid achterliet, maar tot het groepje pioniers behoorde dat de hele katholieke wereldkerk in de twintigste eeuw meetrok in die omwenteling. De ommezwaai die aan de oppervlakte kwam in de roerige jaren zestig, was ondergronds allang in voorbereiding. Ik zal in deze reflecties niet het verhaal doen over de historische ontmoetingen van de jaren 1960 en 1970, over de pijnlijke episode van verdeeldheid in Nederland in de jaren 80, of over de moeizame maar belangrijke stappen om de dialoog met het jodendom, en later met de wereldreligies aan te gaan. De volgende vier sprekers getuigen over hoe cruciaal en hoe moeilijk het soms was om die schotten – tussen roomsen en protestanten, tussen christenen en joden, maar net zo goed tussen behoudsgezinde en vooruitstrevende katholieken – te verwijderen, en er is natuurlijk altijd het boek zelf, voor wie de details wil.

Diepere wortels

Mijn punt is te onderlijnen hoezeer een houding van openheid, bereidheid tot ontmoeting en zelfbevraging, grondvoorwaarden zijn voor werkelijk gesprek. En dat weer voor het nastreven van eenheid in alle diversiteit. Dat is, terugblikkend, waarom de biografie de ondertitel “een leven in gesprek” kreeg, en niet, pakweg, een leven in de oecumene. Want de oecumene op zich is, in Willebrands’ geval slechts een uitloper, zelf geworteld in iets diepers. Nu zit in die titelkeuze een risico, want dialoog, gesprek en ontmoeting zijn soms te makkelijke, uitgeholde woorden geworden. Willebrands’ levensverhaal toont echter een zekere radicaliteit, in de etymologische zin van dat woord. Het verwijst naar ‘radices’: wortels. ‘Ontmoeting’ en ‘gesprek’ waren voor hem geen vluchtige begrippen, maar veeleer grondbeginselen die samenhangen met de menselijke waardigheid. Dat is allerminst een detail, voor Willebrands aardden de bereidheid tot gesprek en ontmoeting in een theologische grond die heel anders was dan die van de negentiende eeuw, maar weer aansloot op de lange eeuwenoude traditie.

Hoewel de biografie veel aandacht besteedt aan de invloed van Willebrands en zijn Secretariaat voor de Eenheid op teksten over christelijke en interreligieuze dialoog, had het

departement ook een beslissende zeg in de documenten over de godsdienstvrijheid, *Dignitatis humanae*, en de dogmatische constitutie over de openbaring. Die beiden liggen dichterbij elkaar dan soms wordt vermoed. In de eerste tekst werd een nadrukkelijke klemtoon gelegd op de ‘menselijke waardigheid’ van ieder persoon, op het recht om het geweten te volgen en zelfs te dwalen in de menselijke zoektocht naar waarheid. Willebrands werkte in de voorbereiding ervan samen met John Courtney Murray, een jezuïet die het eerste amendement van de Amerikaanse grondwet en het katholieke denken nader bijeenbracht, en voor wie de beginselen van de Verlichting niet vloekten met het christendom.⁵

Even fundamenteel voor Willebrands was de concilietekst *Dei Verbum*, waarvan het openingsdeel openbaring, de plaats waar de mens het mysterie leert kennen, typeert als de ontmoeting tussen de mens en God die zich in een concrete historische man uit Nazareth tot zijn omstaanders begaf. Die insteek was doelbewust, openbaring is niet zoals voorheen, een *locutio Dei attestantis*, het spreken van bovenaf, van een God die oplegt wat te aanvaarden is. Neen, de concilietekst kwalificeerde het spreken als een conversatie, in het Latijn als *tamquam amicos*, ‘als tot vrienden’. Die gedachte plaatste in 1965 het begrip ontmoeting opnieuw in het hart van de katholieke traditie, en zij bleef Willebrands dierbaar als de bruggenbouwer die hij was. Het is een erfenis en een oproep waar we ook nu, in onze haastige en soms harde en technische werkelijkheid, kunnen uit putten.

¹ Karim Schelkens, Johannes Willebrands. Een leven in gesprek 1909-2006, Amsterdam, Boom, 2020.

² Openheid en geslotenheid van de katholieken in Nederland, in *Binnenlands Apostolaat* 8 (3-4 december 1957), p. 121-163

³ Martin Heidegger, De vraag naar de techniek.

⁴ Zie hiervoor het derde deel van Eric Hobsbawms trilogie, *The Age of Empire 1875-1914*, New York, Pantheon, 1987.

⁵ Terzijde kan worden aangestipt dat deze erfenis van de eerder ‘liberaal’ getinte jezuïeten, vandaag haar sporen nalaat in het pontificaat van paus Franciscus en bij de inauguratie van de tweede katholieke president, van de VS, volgens de analyse van Massimo Faggioli, *Joe Biden and Catholicism in the United States*, New York, 2021.

Willebrands de zielzorger – van kapelaan tot eminentie

Dr. Brian Heffernan

In 1947 verscheen het boek *Augustinus de zielzorger* van de bekende Nijmeegse hoogleraar Frits van der Meer.¹ Dit was nu eens niet een verhandeling over de grote thema's uit de theologie van deze kerkvader, maar een studie over zijn praktijk als bisschop, de context waarin en waarvoor Augustinus zijn theologie ontwikkelde. Vandaag aan mij de taak om enkele woorden te wijden aan *Willebrands de zielzorger*, en wel specifiek aan Willebrands als priester en als aartsbisschop van Utrecht. Ik wil allereerst mijn waardering uitspreken voor Karim Schelkens' boek. Het leest heel vlot, het is uitstekend gedocumenteerd en de eindnoten zijn een

aparte studie waard wegens de vele deekwesties die zij aansnijden. Ik feliciteer Karim van harte en wens het boek een breed en ook internationaal lezerspubliek toe!

Inderdaad een internationaal lezerspubliek, want Willebrands was een man van wereldwijde allure. Zijn leven omspande mede die luttele decennia van de twintigste eeuw waarin het Nederlandse katholicisme wereldwijd een zekere betekenis had, maar wat meer is: zijn eigen rol als topoecumenicus was op mondiale maat gesneden. Hiervoor was in eigen land praktisch geen aandacht, zo heeft Jan Bluysen geconstateerd, die dit terecht erg bekrompen vond.² De interesse ging in Nederland en ook in de Nederlandse kerkgeschiedenis vooral uit naar de acht jaar (van 1975 tot 1983) dat Willebrands aartsbisschop van Utrecht was. Karims boek corrigeert dit perspectief heel resoluut: voor zijn lezers kan er geen twijfel over bestaan in welke context Willebrands thuishoort.³

Deze correctie is zelfs zo resoluut, dat het in feite niet zo gemakkelijk is om elementen te vinden voor een geschiedenis van Willebrands de zielzorger. De geschiedschrijving van de zielzorg bespeelt een ander register dan die van de hoge kerkpolitiek. Het gaat minder om de grote daden dan om het microniveau van intermenselijke betrekkingen en om cultuurhistorische kwesties, zoals voorstellingen van, in dit geval, priesterlijke identiteit.⁴ Wat

ik vanmiddag zou willen doen zijn twee dingen: eerst een poging om vanuit dit cultuur-historische perspectief te kijken naar Willebrands de priester. Ten tweede wil ik toch het bestaande Nederlandse Willebrandsbeeld wat nader bezien, en dan niet ten aanzien van zijn Nederlandse jaren van vóór 1960, maar het Utrechtse intermezzo tijdens zijn Romeinse jaren, de tijd dat hij aartsbisschop van Utrecht was.⁵

Willebrands de priester

Ten eerste dus: Willebrands' zelfbeeld als priester, zijn voorstelling van zijn eigen identiteit. Even ter verduidelijking: het gaat mij niet om de 'privépersoon achter de publieke figuur', die dan via de psychologie te achterhalen zou zijn. Het gaat, modieus gezegd, om zijn *performance of identity*. De vraag is niet wie Willebrands 'echt' was, maar om welke identiteit of *persona* hij belichaamde.⁶ Daarbij zijn expliciet verwoorde zelfbeelden natuurlijk een belangrijke bron. Maar ook ogenschijnlijk irrelevante gegevens zoals persoonlijk voorkomen of *gender performance* kunnen al het nodige onthullen.⁷ Ik zal hier nu niet proberen te analyseren welke boodschap de door Karim opgemerkte 'opvallend glimmende schoenen' van Willebrands precies moesten afgeven; ze zijn op het boekomslag te bewonderen.⁸ Misschien wel dit: Willebrands was, aldus zijn latere vicaris-generaal Hans van Munster, 'altijd een keurige man'.⁹ Hij wilde een gentleman zijn: alleen al zijn interesse voor de beroemdste vertolker van dat ideaal, Newman, wijst daarop.¹⁰ Dit is misschien geen wild opzienbarende conclusie, maar het zegt toch wel iets over zijn vertolking van het priesterschap. Het kon namelijk ook anders. Menig Nederlandse priester van na de oorlog mat zich bijvoorbeeld de rol aan van de onbevreesde profeet, en die moeten nu eenmaal te pas en te onpas de waarheid prediken, of, prozaïscher maar niet minder vervelend, de rol van zakelijke en efficiënte beleidsmaker.

Karim noemt ook Willebrands' 'ongedwongen omgang' met intellectuele vrouwen; helemaal niet zo vanzelfsprekendheid voor priesters van zijn generatie. Het moest overigens op dit punt ook weer niet te dol worden: zijn houding ten opzichte van Cornelia de Vogel, met wie hij correspondeerde, is door Mathijs Lamberigts en Leo Declerck getypeerd als hoffelijk doch gereserveerd, terwijl De Vogel zelf honderduit schreef.¹¹

Maar de persona die Willebrands vooral op het lijf geschreven leek was die van de diplomaat. Dat betekende: 'een leven in gesprek', op de achtergrond opereren, zwijgen als het nodig is, zelden machtswoorden spreken. Daarom juist was het ook zo 'onwillebrandsiaans' als hij dat laatste soms wel deed, opeens de 'koele curiekardinaal' was; Karim geeft enkele voorbeelden.¹² Het was natuurlijk niet alleen maar bescheidenheid en zelfopoffering. 'U bent de man van het lot', zei de oecumenisch patriarch tegen hem in 1969, toen de eenheid met Constantinopel binnen handbereik leek en hij de man scheen te zijn om het te realiseren.¹³ De diplomaat die het *kairos* weet te herkennen en te benutten kan een rol spelen die heilshistorische proporties aanneemt.

Maar diplomaten zijn er in soorten en maten. Ik weet niet hoe mondain het eraan toe ging op het Eenheidssecretariaat, maar het lijkt me moeilijk om over Willebrands een film te maken zoals Netflix dat onlangs heeft gedaan over VN-vertegenwoordiger Sérgio de Mello, vol bloedstollende scenes en romantische verwickelingen. Willebrands was een *priester*-diplomaat. Je zou bij al zijn activiteiten bijna vergeten, schrijft Karim, dat hij priester was, 'een man die iedere ochtend getrouw de ... mis opdroeg en meermaals per dag zijn breviergebeden prevelde'.¹⁴ Niet dat het priesterschap niet bloedstollend of zelfs romantisch kan zijn natuurlijk, maar het is een ander beeld.

Nu heeft Jos Leenders gewezen op het bestaan, sinds zo ongeveer het begin van de twintigste eeuw, van 'een nieuw type activistische priester, de sociale of organisatiekapelaan', die zich niet alleen toelegde op het gebruikelijke parochiewerk, maar een rol speelde in de sociale en culturele mobilisatie van de katholieken.¹⁵ Willebrands was vanaf zijn kape-laansjaren in Amsterdam in feite ook zo'n soort priester; zijn betrokkenheid bij het Gilde van de Klare Waarheid en later de Sint Willibrordvereniging wijst daarop. De interesse voor apologetiek en oecumene had inhoudelijke gronden, maar organisaties leiden was ook een manier om invulling te geven aan zijn priesterschap. In 1999 offerde Arjan Broers dat Willebrands 'diplomaat in dienst van de kerk' was geweest, maar daar protesteerde hij fel tegen. Dat was een 'vals karakteristiek'. In feite was zijn werk 'eerder theologisch en pastoraal'; het kwam voort uit het gebod van Christus om 'zo te leven dat we de eenheid waar kunnen maken'. Bovendien: 'pastoraat bestaat niet alleen uit de opbouw van de parochie, maar ook uit die van de kerk als geheel'.¹⁶

De felheid waarmee Willebrands de karakterisering van 'diplomaat' van de hand wees moet ons wel wat argwanend maken: de diplomaat *doth protest too much*. Voelde het als een verwijt, in de trant van: echte priesters werken in het basispastoraat? Of was de term 'diplomaat' te werelds om de ware betekenis te vatten van zijn oecumenische werk? De boodschap was in elk geval duidelijk: het priesterschap was de kern. Om zijn persona als zielzorger nader te doorgronden zou het interessant zijn voor elke periode van zijn leven dit specifieke aspect nader te bekijken.¹⁷

Karims boek biedt de nodige aanknopingspunten. Zo is er, helemaal aan het begin, de aantrekkingskracht van de redemptoristen, alhoewel het moeilijk blijft in Willebrands een tweede Bernhard Hafkenscheid in de dop te zien. Dan is er de overstap naar de minder ascetische maar wel intellectueel stimulerende Haarlemse opleidingen.¹⁸ Er is het priester-oratorium waarnaar hij al vanaf zijn jaren als seminariepresident verlangde. Dat kwam van Newman, maar sloot tevens aan bij de wens van jonge priesters van toen naar authentieke, spirituele beleving van hun roeping. Een priestervisie waarin affect en vriendschap belangrijk zijn.¹⁹ En er was het belang van sacramentaliteit als kernbegrip. Het ging in zijn priesterschap niet om magische of juridische volmachten, evenmin om een puur functionalistisch leiderschap, maar om het mysterie van het sacrale in tastbare tekenen.

We hebben zo nog geen adequate inventarisatie van de personae van Willebrands de zielzorger, maar het is misschien wel een begin.

Willebrands de aartsbisschop van Utrecht

Dan kom ik bij mijn tweede punt: het gangbare Willebrandsbeeld in de Nederlandse kerk-historiografie, en of dat op basis van Karims boek bijstelling behoeft. Dat beeld, dat vooral de progressieve visie weerspiegelt, laat zich ongeveer als volgt samenvatten: Willebrands was een aimabel mens, en zijn benoeming in Utrecht was een welkome onderbreking van de lijn Simonis-Gijzen-Bomers-Ter Schure. Maar de balans van zijn Utrechtse jaren sloeg negatief uit, want hij slaagde er niet om de vermeende eensgezindheid van vóór 1970 te herstellen. Veelbelovend, maar uiteindelijk teleurstellend, dus.²⁰

Voor dit beeld worden meestal drie bewijzen aangevoerd. Ten eerste het beruchte *ad limina*-bezoek van 1976 waarbij de bisschoppen minus Simonis en Gijzen de mantel

uitgeveegd werd over hun beleid. In de marge van deze schrobbering nam Paulus VI Willebrands terzijde en zei dat het allemaal niet voor hem bedoeld was. Dat was nog tot daaraan toe, maar de kardinaal kreeg het verwijt dat hij zijn collega's vervolgens niet was bijgesprongen.²¹ Ten tweede Willebrands' afwijzing in 1978 van de aanbeveling van het derde Landelijk Pastoraal Overleg om vrouwen en gehuwde mannen tot het priesterschap toe te laten.²² En ten derde de synode van 1980. Willebrands realiseerde zich pas laat dat dat in Nederlandse ogen geen werkelijke oefening in synodaliteit was, maar een curiaal middel om de resterende 'Alfrinkbisschoppen' murw te slaan. De conclusie is: Willebrands was te veel curiekardinaal, te voorzichtig en te drukbezet om als providentiële verzoener de eenheid tussen de katholieken te hebben kunnen bewerken.²³

Karim nuanceert dit beeld, daarmee overigens in de voetsporen tredend van eerdere Nederlandse kerkhistorici, want Willebrands behield toch altijd wel de sympathie, ook van zijn critici. Willebrands was, zo zegt Karim, beter op de hoogte van wat er in Nederland gaande was dan gedacht, hij dekte min of meer de Romeinse flank af die Alfrink onbeschermd had gelaten, hij wist de status quo ten aanzien van de gehuwde priesterdocenten te handhaven, hij gaf het aartsbisdom een voor velen aanvaardbaar alternatief voor Rolduc in de vorm van het Ariënskonvikt, en hij wist in elk geval één hulpbisschop in de wacht te slepen die op zijn verlanglijstje stond. Dat laat onverlet dat de polarisatie voortwoekerde en dat het tussen de bisschoppen inderdaad ontplofte.²⁴ Willebrands was van de dialoog; katholiek Nederland, daarentegen, was van de discussie, zo schetst Karim treffend het contrast. Dat op zich is ook een bijstelling van het beeld: misschien lag het wel aan het Nederlandse discussiekatholicisme en niet aan Willebrands' dialoogmodel dat het niet goed lukte. 'Had een ander méér kunnen bereiken?', vroeg Bluysen zich in 1995 terecht af.²⁵

Nu is de polarisatie het allesoverheersende paradigma geworden als het gaat om de post-conciliaire Nederlandse kerk, en dat is misschien niet helemaal juist. Mijn vermoeden is dat voor veel katholieken allerlei andere kwesties net zo belangrijk waren. Als dat klopt, dan dient zich de vraag aan hoe de gelovigen van Utrecht tussen 1975 en 1983 dan hun aartsbisschop hebben beleefd.²⁶ Allerlei pertinente deelvragen komen daarbij op: welke band had hij als diocesaan bisschop met de verschillende geledingen in zijn bisdom? Hoe handelde hij ten aanzien van ontkerkelijking, of van seksueel misbruik van minderjarigen,

of van het diocesane bestuur?²⁷ Enzovoort. Er is dus nog werk aan de winkel, zelfs als het om Willebrands' korte Utrechtse periode gaat.

Besluit

Ik zou willen besluiten met het volgende. Als Karims boek één ding duidelijk maakt, dan is het dat we, om Willebrands beter te begrijpen, de blik naar het wereldplan moeten wenden. Toch betekent dat niet dat zijn periode als hoofd van de Nederlandse kerk en als diocesaan bisschop onbelangrijk zou zijn. Dat komt omdat we bij alle andere rollen die deze kardinaal belichaamde moeten bedenken dat hij in alles ook altijd 'Willebrands de zielzorger' wilde zijn.

¹ Zie herdruk: Frits van der Meer, *Augustinus de zielzorger. Een studie over de praktijk van een kerkvader* (Kampen: Kok, 2008).

² Jan Bluysen, *Gebroken wit. Vrijmoedige herinneringen. Met medewerking van Ad Langebent* (1^e druk; Baarn: Anthos, 1995), p. 532.

³ Ook Adelbert Denaux en Peter De Mey (red.), *The Ecumenical Legacy of Johannes Cardinal Willebrands (1909-2006)* (Leuven: Peeters, 2012) deed dit natuurlijk.

⁴ Zie bijvoorbeeld Gian Ackermans en Marit Monteiro (red.), *Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering* (Hilversum: Verloren, 2007) en Jos M.M. Leenders, *'Zijn dit nu handelwijzen van een herder...!' Hollands katholicisme 1840-1920* (Nijmegen: Valkhof, 2008).

⁵ Adelbert Denaux, 'Ter inleiding', in idem (red.), *De Nederlandse jaren van Johannes Willebrands (1909-1960)* (Bergambacht: 2VM, 2015), pp. 5-14, aldaar p. 7.

⁶ Zie de verhelderende recensie van biografieën van Marga Klompé en Hilda Verwey-Jonker: Mineke Bosch, 'Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 127/3 (2012), pp. 50-67.

⁷ Zie het speciale BMGN-nummer over 'Scholarly Personae: Repertoires and Performances of Academic Identity' onder redactie van Herman Paul: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 131/3 (2016).

⁸ Karim Schelkens, *Johannes Willebrands. Een leven in gesprek* (Amsterdam: Boom, 2020), p. 419.

⁹ [Arjan Broers], *'Vriendschap als wapen'. Johannes kardinaal Willebrands. Uitgegeven ter gelegenheid van het 65-jarig priesterjubiläum, het 35-jarig bisschopsjubiléum en het 30-jarig kardinaalaat van Johannes Gerardus Maria Kardinaal Willebrands* (Utrecht: Aartsbisdom Utrecht, 1999).

¹⁰ Schelkens, *Willebrands*, pp. 435-6; zie ook de typering van Willebrands' persona: 'he was a Dutch gentleman' in Thomas Stransky, 'Memories of J. Willebrands at Vatican II. An Insider's Story', in Denaux en De Mey, *Ecumenical Legacy*, pp. 315-327, aldaar p. 327.

¹¹ Schelkens, *Willebrands*, p. 424; Mathijs Lamberigts en Leo Declerck, 'Johannes Willebrands en Cornelia de Vogel: een dialoog', in Denaux, *Nederlandse jaren*, pp. 115-154, aldaar pp. 142, 143.

¹² Schelkens, *Willebrands*, pp. 332-336.

¹³ Ibid, p. 325.

¹⁴ Ibid., p. 181.

¹⁵ Leenders, *Handelwijzen*, p. 1027.

¹⁶ 'Vriendschap'; zie ook Willebrands' uitspraak 'The most important gift to me is my priesthood' in 2004: Stransky, 'Memories'.

¹⁷ Schelkens, *Willebrands*, p. 226.

¹⁸ Ibid., p. 35.

¹⁹ Karim Schelkens, 'Zich laven aan een verbrande bron. De betekenis van J.H. Newman voor de jonge Willebrands', in Denaux, *Nederlandse jaren*, pp. 29-58, aldaar p. 54; bredere wens: zie bijvoorbeeld de 'derdewegkloosters', Marit Monteiro, *Gods predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)* (Hilversum: Verloren, 2008), pp. 400-401 en Brian Heffernan, *Een kleine orde met allure. De augustijnen in Nederland, 1886-2006* (Hilversum: Verloren, 2015), p. 353.

²⁰ Zie Richard Auwerda, *De kromstaf als wapen. Bisschopsbenoemingen in Nederland* (Baarn: Arbor, 1988), pp. 228-9; Walter Goddijn, Jan Jacobs en Gérard van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland, 1945-2000* (Baarn: Ten Have, 1999), pp. 276-7, 296, 311; en Ton H.M. van Schaik, *Bedankt voor de bloemen. Johannes Paulus II en Nederland* (Tielt: Lannoo, 2005), pp. 62-3, 92; ook Willebrands' opvolger Simonis was kritisch, zij het op andere gronden: Ton Crijnen, *Kardinaal Ad Simonis. Kerkleider in de branding. Een biografie* (z.p.: Valkhof Pers, 2014), p. 256.

²¹ Auwerda, *Kromstaf*, p. 125; Van Schaik, *Bloemen*, p. 63.

²² Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Vrijheid*, p. 283 en Ton H.M. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam: Anthos, 1997), pp. 497-498.

²³ Auwerda, *Kromstaf*, pp. 139, 144, 228-229; Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Vrijheid*, pp. 285, 296, 306, 311-313; Van Schaik, *Bloemen*, p. 92; te drukbezet: dat vond Willebrands zelf ook, Lamberigts en Declerck, 'De Vogel', p. 150.

²⁴ Schelkens, *Willebrands*, p. 347.

²⁵ Ibid., p. 439; Bluysen, *Gebroken wit*, p. 532.

²⁶ De rol van Alfrink en Simonis als diocesane bisschop is in Van Schaik, *Alfrink*, en Crijnen, *Simonis* begrijpelijkerwijs een grotere plaats toegemeten dan die van Willebrands in Schelkens, *Willebrands*.

²⁷ Het Deetman-rapport benadrukt vooral dat Willebrands weinig tijd had voor het bisdom: Wim Deetman et al., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk. 1: Het onderzoek* (Amsterdam: Balans, 2011), pp. 94, 202; in de biografie van Simonis wordt het onderwerp om nu niet nader te noemen redenen uitgebreid behandeld: Crijnen, *Simonis*, pp. 513-544.

Willebrands en de oecumene – een springprocessie

Prof. dr. Bert Groen

Toen ik kardinaal Jo Willebrands voor het eerst ontmoette, was hij al ruim in de tachtig en woonde hij in Denekamp. Hij was naar het Instituut voor Oosters Christendom in Nijmegen gekomen voor de uitreiking van de naar hem genoemde prijs. Ik was zowel vereerd als nerveus dat ik dit historische katholieke boegbeeld van de oecumenische beweging nu eindelijk eens van nabij zou meemaken. We praatten wat en later die middag vond de feestelijke uitreiking van de prijs plaats en keerde de West-Friese kardinaal naar Twente terug.

Nieuwe blik op andersgelovigen

Zijn betekenis voor de deelname van de rooms-katholieke kerk aan de wereldwijde oecumene is enorm. Karim Schelkens laat in zijn meesterlijke boek heel goed de reusachtige en schoksgewijze ontwikkeling in zowel Willebrands zelf als binnen de rooms-katholieke kerk zien, namelijk van een uitermate hiërarchisch instituut dat zichzelf volmaakt achtte tot een opener en dynamischer model.¹ In de *Romana* heerste namelijk eeuwenlang de overtuiging dat slechts zij de volledige waarheid bezat en dat alleen haar eigen sacramenten volledig geldig waren. Dat betekende noodzakelijkerwijs dat de vieringen en leerstellingen in andere geloofsgemeenschappen als onvoldoende werden beschouwd en dat niet-katholieke gelovigen die wilden dat hun ziel gered werd tot de ware schaapstal onder leiding van de paus dienden terug te keren. Het betekende uit toenmalig rooms-katholiek perspectief ook dat oecumene overbodig was, zelfs gevaarlijk, omdat het er daarbij op leek dat andere geloofsgemeenschappen gelijkwaardig waren.

Een toepasselijk voorbeeld van deze overtuiging is de voorbede die tijdens de liturgie van Goede Vrijdag eeuwenlang klonk 'voor de kettlers en scheurmakers', respectievelijk 'voor

de dwalenden en afvalligen'.² Daar werden natuurlijk ook lange tijd de protestanten en de oosters-orthodoxen toe gerekend. In die voorbede verzocht de kerk God plechtig dat Hij de zielen van de ketters en scheurmakers, die 'door duivels bedrog misleid' waren, moge bevrijden van hun dwalingen en hen naar de *Catholica* terugvoeren. In het proces van hervorming en vernieuwing dat het Tweede Vaticaans Concilie op gang bracht, werd evenwel deze voorbede radicaal veranderd en kwam nu te heten 'voor de eenheid van de christenen'. Nu bidt de rooms-katholieke kerk elk jaar op Goede Vrijdag voor alle mensen die in Christus geloven en dat God hen in Zijn ene kerk moge samenbrengen en dat geloof en liefde hen bijeenhouden mogen.³ In een van de belangrijkste vieringen van het jaar getuigt de rooms-katholieke kerk dus officieel dat alle christenen samen op Gods wegen onderweg zijn en tot de ene kerkgemeenschap behoren.

Iets soortgelijks geldt voor de oude voorbede voor de joden. Eeuwenlang weer bad de *Romana* 'voor de trouweloze joden', opdat die zouden inzien dat ze in het duister ronddoelden en opdat ze de weg naar Christus, het ware licht, konden vinden.⁴ Na het concilie werd deze problematische tekst geschrapt en vervangen door een veel positievere voorbede voor de joden, tot wie God het eerst gesproken heeft. De rooms-katholieke kerk bidt nu om groei van de joodse liefde tot Gods naam en om trouw aan het verbond en dat de joden tot de volheid van de verlossing mogen geraken.⁵ Het feit dat het joodse volk het eerst is geroepen evenals fundamentele kenmerken van het jodendom als trouw aan het verbond met de Eeuwige en diens heilige naam worden nu dus expliciet genoemd.

Omdat de manier waarop gebeden en liturgie gevierd wordt bepalend is voor het geloof, en het geloof op zijn beurt gebed en eredienst bepaalt, zijn de vernieuwde voorbeden op Goede Vrijdag dus van groot belang. Ook omdat de beden op een kernmoment van het kerkelijk jaar publiekelijk wordt voorgedragen. Iedere aanwezige hoort en verstaat ze, te meer daar ze nu in de landstaal worden gezegd. Dit is een groot voordeel in vergelijking met de overeenkomsten die in de officiële theologische dialogen tussen de kerken bereikt worden en die lang niet altijd bij de niet-specialisten aankomen. Dat alles betekent echter ook dat de rooms-katholieke kerk haar voorbede voor de eenheid van alle christenen en die voor de joden met concrete stappen gepaard moet laten gaan.⁶

Rol van kardinaal Willebrands

In dit panorama speelt kardinaal Willebrands een hoofdrol. Als jongen hoorde hij in Bovenkarspel, op de seminaries van de redemptoristen, in Hageveld en Warmond jaar in jaar uit de genoemde voorbeden in hun oude vorm. De tekst werd weliswaar in het Latijn voorgedragen, maar de jongeman, die deze taal goed beheerste, verstond de boodschap duidelijk. Echter, ook op degenen die geen Latijn kenden, konden *perfidia* (letterlijk 'trouweloosheid', 'ongeloof') en *perfidis* – woorden die in de oude voorbede voor het joodse volk voorkwamen en die een eigenschap benoemden die aan de joden werd toegedicht – alleen maar negatief overkomen. Bovendien werden de gelovigen tot relatief kort voor het concilie ertoe opgeroepen niet te knielen bij de voorbede voor de joden, terwijl dat wel gebeurde bij de overige beden; het betrof een soort straf voor de 'joodse schuld' aan Jezus' dood.

Willebrands' levensloop en veranderde visies bewerkten dat hij de oude versie van de genoemde teksten niet meer als draagbaar kon zien en het feit dat die radicaal gewijzigd zijn, is mede zijn verdienste. Hij zat wel niet in de liturgische commissies die de nieuwe voorbeden opstelden, maar het is zijn werk in de oecumene dat er aanzienlijk toe heeft bijgedragen dat men in de rooms-katholieke kerk inzag dat men op de oude manier niet meer kon bidden voor andere christenen en het joodse volk en dat het roer om moest.

Ook ten aanzien van de met Rome geünieerde oosterse kerken was herziening nodig.⁷ In een eeuwenlang proces waren hun liturgie en kerkelijke structuren aan de Latijnse traditie van de *Romana* min of meer aangepast. Vanwege de opvatting dat Rome de moeder en lerares van alle andere christelijke tradities was en dat de Latijnse ritus die allemaal overtrof, kon van gelijkwaardigheid geen sprake zijn. Daarom hadden meerdere katholieke oosterse kerken typische kenmerken van de Romeinse ritus overgenomen, zoals het feest van sacramentsdag, de eeuwige aanbidding van de heilige hostie, de rozenkrans en de kruisweg. Het is opnieuw het Tweede Vaticaans Concilie dat heeft bepaald dat de oosterse ritussen dezelfde rechten als de Romeinse hebben en dat de katholieke oosterse kerken voortaan hun eigen tradities dienen te volgen.⁸ Hoewel Willebrands in dit proces geen hoofdrol heeft gespeeld, hangt het nauw samen met zijn gegroeide overtuiging van pluriformiteit, 'archetypen' binnen de kerkelijke eenheid.

De Noord-Hollandse prelaat is niet alleen zelf in zijn rol van oecumenicus geweldig gegroeid, hij heeft er door zijn doorzettingsvermogen en openstaan voor anderen ook behoorlijk toe bijgedragen dat achterdocht en wantrouwen in de overige kerken jegens de *Romana* zijn begonnen te smelten. De bekeringsdrang en het vermeende imperialisme van de *Catholica* werden in andere geloofsgemeenschappen inderdaad hoofdschuddend en over het algemeen negatief waargenomen. Hier was de ondernemende en tevens nuchtere West-Fries in zijn element. Een van zijn grootste verdiensten is volgens mij dat hij, naast zijn vruchtbare werk in de Arabische wereld en Israël, alsmede in de Sovjet-Unie, ook de bevroren betrekkingen met de oosterse en de oriëntaalse Orthodoxie⁹ weer heeft laten ontdooien. In 1980 begon na een onderbreking van enkele eeuwen een theologische dialoog tussen de *Romana* en de wereldwijde oosterse Orthodoxie, die overigens al met al nu eens succesvol en dan weer moeizaam verloopt. Ook Willebrands' voorzichtige, doch warme activering van de tevoren niet-bestaande contacten met de protestantse wereld in Genève is van groot belang. De voorspoedige ontwikkeling van de relatie tussen Rome en Genève is mede te danken aan de toenmalige secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, de uit Haarlem afkomstige Willem Visser 't Hooft, nog zo'n oecumenische pionier! En ook met de anglicanen, lutheranen, andere protestanten en de pinksterkerken werden door Willebrands aparte theologische dialogen opgezet. Hij is een der weinigen geweest die goed thuis zijn in zowel de grote christelijke tradities van het Oosten als die van het Westen. Maar natuurlijk kon ook hij geen ijzer met handen breken. Hoewel tal van orthodoxe hoge geestelijken en theologen voor zijn werk van verzoening openstonden en eraan meewerkten, gold hij in sommige andere kringen als de verpersoonlijking van de duivel en de aartsketterij van het oecumenisme. Zo kwam het bijvoorbeeld voor dat monniken in een orthodox klooster in Rusland tegen elkaar zeiden: 'Willebrands komt eraan, God beware ons! Moge de Moeder Gods ons bijstaan in deze beproeving!'

Verzet tegen oecumene

Het verzet tegen zijn oecumenische benadering kwam niet alleen van buiten, maar ook van binnen. Ofschoon veel medebroeders in het bisschopsambt en tal van andere gelovigen pal achter zijn koers stonden, waren er ook enkele rooms-katholieke prelaten voor wie de overgang naar het pluriforme *communio*-model, een gemeenschap van kerken, in

plaats van het pyramide-model waarin de *Romana* de top vormde, onaanvaardbaar was. Al met al echter kwam Willebrands stap voor stap vooruit, inderdaad net als in een springprocessie, met telkens drie dansstappen naar voren en twee terug en alles afwisselend naar links en naar rechts, maar uiteindelijk komt men op die manier toch voorwaarts. Ik leg er de nadruk op dat hij dit alles in samenwerking met een uitstekend team van gelijkgezinde medewerkers en medewerksters en met steun van de pausen Paulus VI en Johannes Paulus II deed. Op zijn beurt motiveerde hij zijn staf, adviseerde hij de betreffende pausen en verduidelijkte voor hen zijn baanbrekende werk. Het feit dat nu de leiding van de rooms-katholieke kerk in haar verklaringen – en vaak ook (maar niet altijd) in haar handelen – de oecumene als een fundamentele dimensie beschouwt, die alle kerkelijke activiteiten dient te doordringen, is mede de verdienste van de man die vandaag in het middelpunt van onze aandacht staat.

De internationale gemengde rooms-katholieke en oosters-orthodoxe werkgroep Sint-Ireneüs, waarvan ik vanaf het begin deel uitmaak, heeft tot doel om met elkaar te spreken over de belangrijkste geschilpunten die de beide kerken nog steeds ten dele van elkaar gescheiden houden. Het gaat erom om zo een bijdrage aan de oecumenische toenadering te leveren en de officiële theologische dialoog ten dienste te staan. De sfeer in de groep is open en vriendschappelijk. We hebben totnogtoe een uitvoerig gemeenschappelijk document over een cruciaal knelpunt in de kerkleer opgesteld, namelijk de verhouding tussen het primaatschap enerzijds en de synodaliteit/conciliariteit anderzijds.¹⁰ In feite bouwen wij voort op het werk van kardinaal Willebrands en zovelen van zijn medestanders in diverse kerken. Zonder hun vooruitgang zou ons huidige werk veel moeilijker zijn.

Geestelijke erfenis

Dit brengt me als vanzelf op de vraag wat Willebrands' geestelijke erfenis is, wat vandaag de dag verder van belang is en tevens wat momenteel anders is dan in zijn tijd. Daar kan ik nu in dit korte bestek slechts het volgende over zeggen. Momenteel spelen zich vooral in het Westen ingrijpende processen van ontkerkelijking en individualisering af, die de positie van de klassieke oecumene allesbehalve eenvoudig maken. Voor steeds meer Europeanen zijn het bij een bepaalde kerk horen enerzijds en geloven en spiritualiteit anderzijds twee geheel verschillende zaken. Ze ervaren transcendentie eerder buiten de

traditionele kerken of ze voelen zich spiritueel, maar niet godsdienstig. Verder begrijpen veel mensen niet waarom de verschillende kerken nog lang niet herenigd zijn, en tegelijkertijd kan men binnen de gevestigde kerken sterke profileringstendenzen waarnemen, het beklemtonen van de eigen identiteit en een hernieuwd conservatisme. Willebrands zou echter niet geheel en al verbaasd zijn over die verschijnselen. Hij zou wel betreuren dat voor heel wat mensen de sacramentele dimensie verloren is gegaan. Volgens hem is dat de kern, het gelovige zien dat Gods liefde in Jezus Christus instrumenteel doorschijnt in de *communio*, die de kerk uitmaakt. De geloofsgemeenschap is meer dan een vereniging, zij is vooral een instelling waarin de Heilige Geest werkzaam is, hoe moeilijk wij mensen het de Geest soms ook maken en hoezeer onze instituties, ambten en onze eigen mentale instelling de vrije werking van de Geest ook van tijd tot tijd belemmeren. De kosmopoliet, verzoener van tegenstellingen en man van het midden zou ook de tegenstellingen en blijvende polarisatie betreuren en proberen midden in de *Catholica* te blijven staan, met het risico van niet begrepen te worden en van verschillende kanten klappen te krijgen – iets wat hij natuurlijk ook tijdens zijn periode als aartsbisschop van Utrecht heeft meegemaakt.

Persoonlijk ben ik van mening dat juist in deze idealen van hem ook blijvende uitdagingen voor ons liggen: zijn nadruk op sacramentaliteit als de humus van geloofservaring en kerkelijk handelen, alsmede het pastoraal opzoeken van het kerkelijk midden. En natuurlijk ook zijn bouwen van bruggen tussen verschillende geloofsgemeenschappen. Wij hoeven hem echter niet te kopiëren. Dat kan ook helemaal niet. Onze taak is het om in de hedendaagse situatie de pastorale en theologische uitdagingen van oecumenische gemeenschapsvorming aan te gaan. Traditie is een dynamisch gebeuren en sluit verandering en vernieuwing in. Het is niet de verering van verbrande as, maar het doorgeven van de vlam!¹¹

-
- ¹ Karim Schelkens, *Johannes Willebrands: Een leven in gesprek* (Amsterdam, 2020).
- ² *Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum S. Pii V pontificis maximi jussu editum aliorumque pontificum cura recognitum a Pio X reformatum et ssmi d.n. Benedicti XV auctoritate vulgatum, Editio VII juxta typicam vaticanam* (Regensburg, 1923), 202.
- ³ *Missale Romanum ex decreto sacrosancti oecumenici concilii vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli II pp. cura recognitum, iuxta typicam tertiam* (Downers Grove, Illinois, 2007), 250-251.
- ⁴ *Missale Romanum ...* (zie noot 2), 202-203.
- ⁵ *Missale Romanum ...* (zie noot 3), 251.
- ⁶ De *lex orandi*, de *lex credendi* en de *lex agendi* horen dus wezenlijk samen. Vgl. mijn artikel 'Eine faszinierende Dialektik: Die Wechselwirkung zwischen Liturgie und Ökumene' in *Zukunftsraum Liturgie: Gottesdienst vor neuen Herausforderungen*, red. Peter Ebenbauer en Basilius J. Groen, *Österreichische Studien zur Liturgiewissenschaft und Sakramententheologie / Austrian Studies of Liturgy and Sacramental Theology*, 10 (Wenen, 2019), 145-172.
- ⁷ Congregation for the Eastern Churches, *The Catholic East* (Rome, 2019).
- ⁸ Aldus de constitutie over de liturgie, *Sacrosanctum Concilium* 4 en het decreet over de oosterse katholieke kerken *Orientalium Ecclesiarum* 6. Zie *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, III, *The Oecumenical Councils of the Roman Catholic Church, From Trent to Vatican II (1545-1965)*, red. Klaus Ganzer e.a. (Turnhout, 2010), 261, 352-353.
- ⁹ *Handboek Oosters Christendom*, red. Alfons Brüning en Herman Teule (Leuven, 2018).
- ¹⁰ *Serving Communion: Re-Thinking the Relationship between Primacy and Synodality – A Study by the Saint Irenaeus Joint Orthodox-Catholic Working Group* (Los Angeles e.a.: TSEHAI Publishers en Marymount Institute Press, 2019). Ook gepubliceerd in *St Vladimir's Theological Quarterly* 63 (2019) 59-125.
- ¹¹ Deze toepasselijke spreuk wordt toegeschreven aan de Engelse staatsman en katholieke martelaar, Sir Thomas More (1478-1535), evenals aan enkele andere intellectuelen en kunstenaars.

Willebrands en het jodendom – een gegroeide verstandhouding

Prof. dr. Marcel Poorthuis

Voordat ik in 1992 aan de universiteit van Tilburg ging werken – momenteel als hoogleraar interreligieuze dialoog - heb ik tien jaar aan het secretariaat van de katholieke kerk gewerkt voor de verhouding rk kerk – jodendom. In die hoedanigheid kreeg ik ook te maken met kardinaal Willebrands die in Rome de dialoog met het jodendom behartigde. Willebrands had een eigenschap die nog belangrijker was dan een grondige kennis van het jodendom: hij wist zijn gesprekspartners het gevoel van respect en waardigheid te geven. Dat was vooral merkbaar tijdens het pausbezoek aan Nederland in 1985 waarvan de ontmoeting met het jodendom een belangrijk element vormde.¹ De ontmoeting ging niet door, maar wel was er een overleg tussen katholieke en joodse vertegenwoordigers geweest van drie uur. Willebrands was daarvoor uit Rome overgekomen. Waarom de ontmoeting niet doorging – paus Johannes Paulus II heeft juist het meeste gedaan aan de verhouding met het jodendom, zij het later, en uitgerekend aartsbisschop de Jong had als een der weinigen een moedig protest tegen de jodenvervolging laten horen – komt later.

Eerste contacten

Willebrands was enigszins geholpen in zijn denken over het jodendom door zijn pastorale contacten als jonge kapelaan met joden in de Begijnhof. Toch houden ook die verhalen iets gewrongens: ze getuigen van persoonlijke sympathie, maar niet van diep inzicht in de joodse existentie. Zo doopte hij een joodse vrouw, na enkele maanden van afwachten, maar haar eveneens joodse verloofde was ertegen. Wat betekende dat voor hun voorgenomen huwelijk? Hoe het verder is gegaan vertelt het verhaal niet: de oorlog heeft aan het joodse leven in de Begijnhof goddeels een einde gemaakt.

Ook later was Willebrands eerder traditioneel katholiek in zijn denken over het jodendom dan een pionier. De pioniers in Nederland waren te vinden in de *Katholieke Raad voor Israel*, 1951 opgericht, maar het eerste initiatief werd genomen door Marga Klompé, later eerste vrouwelijke minister en Anna de Waal, eerste vrouwelijke staatssecretaris. Zij waren lid van het *Katholiek Vrouwendispuut*, een initiatief om vrouwen in de politiek te promoten, hetgeen kennelijk ook slaagde. Ramselaar nam het initiatief over, maakte het meer klerikaal, maar ook katholiek salonfähig. Hij betoonde zich een pionier, onder invloed van Miriam Rookmaaker-van Leer, ook al lid van het Katholiek Vrouwendispuut en zelf een katholieke bekeerlinge van joodse huize. De vatenfabrikant Bernard van Leer was haar oom, de bekende protestantse theologe Ellen Flesseman-van Leer haar zuster, beiden nichten van de onstuimige bekeerlinge Franciska van Leer.²

Erkenning van Israël

Ramselaar wees op de existentiële betekenis voor joden van de net opgerichte staat Israël. Dat ging Willebrands veel te ver. Hij wilde een strikt onderscheid handhaven tussen religie en politiek. Dat probleem dook ook weer op bij de latere concilieverklaring *Nostra Aetate*, waarin niet over de Jodenvervolging en ook niet over de staat Israël werd gesproken. Beide thema's stonden wel centraal in een overleg dat Ramselaar in Apeldoorn in 1960 had georganiseerd met internationale pioniers van het joods-christelijke gesprek, bijna allemaal bekeerlingen.³ Kennelijk kon een nieuwe koers in de kerk ten aanzien van het jodendom niet op eigen kracht worden ingeslagen; de joodse ervaring was nodig. De bijeenkomst van Ramselaar stuurde een geheim memorandum naar Rome.⁴ Ik heb het teruggevonden in de geheime archieven van het Vaticaan. Het bleef niet voor niets geheim: het was zijn tijd dertig jaar vooruit wat de katholieke kerk betreft. De bestemming van het jodendom lag in de katholieke kerk, meende Willebrands, en een eigen staat past eigenlijk niet in de theologie van een zwervend jodendom, dat zijn thuis in de kerk niet kan vinden. Deze theologie verdween door het Tweede Vaticaans concilie ook bij Willebrands. Kenmerkend is dat hij zich afzijdig had gehouden van de bijeenkomst van pioniers, maar diezelfde pioniers vervolgens had weten te binden aan het Romeinse Secretariaat voor de Eenheid in Rome, waarvan hij in 1960 de leiding kreeg.⁵

Het onderscheid religie-politiek bleef nog jaren lang de relatie tussen r.k. kerk en jodendom belasten. Mensen als Alfrink en de bijbelgeleerde Van der Ploeg hadden aan de *École Biblique* in Jeruzalem gestudeerd, waar men zich veel sterker met de Palestijnen identificeerde, van wie sommigen leefden als Abraham – dan met de moderne Joodse staat in het mondaine Tel Aviv.⁶ Willebrands had dat anti-moderne sentiment niet, maar toch bleef de staat Israël ook voor hem telkens een lastige hindernis. Ook bij het pausbezoek in Nederland van 1985 was erkenning van de staat Israël een van de niet ingewilligde eisen. De andere eis: openheid over de rol van Pius XII tijdens de oorlog, kon eveneens niet worden ingewilligd. Bij de vraag om erkenning van de staat Israël deed zich de complicatie voor dat diplomatieke betrekkingen zaak zijn van de Heilige Stoel, die met Vaticaanstad ook een politieke bestaan kent, terwijl de dialoog zuiver religieus moest blijven. Dat dubbele karakter werd van joodse zijde niet geaccepteerd en men wees op tal van diplomatieke betrekkingen van de Heilige Stoel met landen als Libië en Rusland, met het laatste land pas in 1990, maar toch eerder dan met Israël. Betrekkingen hielden dus geen steun aan een politieke lijn in en ook geen steun aan een bepaald formaat van het land. Allerhande protestants-fundamentalistische ideeën over bijbelse formaat van Israël hebben geen impact op het Vaticaan, dat van een heel ander Schriftverstaan uitgaat.

Sterker nog, solidariteit met de Palestijnse strijd om erkenning van hun legitieme rechten zou moeten samengaan met diplomatieke betrekkingen met Israël. Het kwam er op neer dat de katholieke partner het onderscheid tussen religie en politiek anders maakte dan de joodse partner. Sowieso is de joodse identiteit meer etnisch dan religieus, zoals de christelijke identiteit dat is. Maar voor het joodse volksbestaan geldt ook dat de staat de concrete mogelijkheid om te overleven na de Sjoah, dus niet een louter politieke zaak. Dat de Palestijnen met de erfenis van het Europese antisemitisme worden opgezadeld is waar. Men zou kunnen concluderen dat Europa tot daadwerkelijke steun aan de Palestijnen verplicht is, onder erkenning van het bestaansrecht van de staat Israël.

Contacten met Kerken Midden-Oosten

Toch zouden de pioniers niet degenen zijn die direct een verandering in de katholieke kerk teweeg konden brengen. Hiervoor was een diplomaat als Willebrands nodig. Door contacten met joden in de zestiger jaren als president van het Secretariaat voor de Eenheid

begon hij meer van het jodendom te begrijpen.⁷ De uitspraak van de beroemde joodse filosoof Abraham Joshua Heschel dat hij liever naar Auschwitz zou gaan, dan zich te bekeren tot het christendom was een wake-up call: dialoog valt niet samen met bekeringsarbeid, ook niet voor Willebrands.⁸ Het orthodox-joodse standpunt dat een religieuze dialoog onmogelijk zou zijn voor joden leerde hij te plaatsen: essentiële zaken zoals de heiligheid van het menselijk leven mochten wel degelijk aan bod komen, dus was die afwijzing maar betrekkelijk.⁹

Toen *Nostra Aetate* in voorbereiding was in 1962 gonsde het van geruchten en zelfs laster. De antisemitische Protocollen van de Wijzen van Sion, een vervalsing, deden in Vaticaanstad de ronde, alsof de verklaring *Nostra Aetate* het werk was van een joodse samenzwering. Een gunstig bij-effect was dat de verklaring in reactie op het tumult ook enige aandacht schonk aan de islam, een feit dat nu zestig jaar later alleen maar belangrijker wordt. De in het protestantisme gangbare theologie om de relatie met het jodendom geheel los te zien van die met de islam werd hiermee al doorbroken.

Begrijpelijker en daarom ook lastiger was het protest van Arabische bisschoppen en van Arabische orthodoxe kerkleiders die meenden dat de verklaring steun aan het zionisme betekende en dat de grens tussen religie en politiek hier werd overschreden. Katholieke leiders in het Midden-Oosten vreesden zelfs een massaal overlopen naar de orthodoxen. Het beeld van het jodendom in Arabische landen was uiterst negatief. Dat kwam door de Israëliëse successen in de oorlogen, die als diep vernederend waren ervaren door Arabische landen. Maar ook waren nogal wat antisemitische geschriften – van Europese herkomst overigens – in het Arabisch vertaald.¹⁰ Die doen overigens tot op vandaag de dag hun ronde en doen de Palestijnse zaak meer kwaad dan goed.

Hier kwam de diplomatieke insteek van Willebrands van pas. Hij reisde het hele Midden-Oosten af en overtuigde de Arabische kerken van de zuiver religieuze strekking van de verklaring. Had het aan de pioniers gelegen, dan had de verklaring zowel de Jodenvervolgung in het hart van Europa alsook de staat Israël vermeld. Daarmee zou de verklaring het echter nooit hebben gehaald. Zoals bekend is de reactionaire broederschap Pius X tot op de dag van vandaag ervan overtuigd dat *Nostra Aetate* een dwaling is van de kerk.

Religie en politiek

Het onderscheid tussen religie en politiek is nog steeds een lastig onderwerp. De moderne opvatting dat religie achter de voordeur moet blijven doet geen recht aan de publieke rol ervan. Scheiding tussen kerk en staat betekent iets heel anders dan tussen religie en politiek: zo zijn onderwijs, maatschappelijke hulp en andere zaken bijvoorbeeld in de islam niet neutraal maar vanuit de religie opgezet. Een neutrale hulpinstantie krijgt in Nederland subsidie, een religieuze hulpinstantie niet. De eis tot neutraliteit trekt de scheidslijn tussen religie en politiek dus anders dan de islam en het jodendom doet, en wellicht ook het katholicisme. Bij Willebrands zien we hoe de dialoog niet alleen betrekking heeft op de inhoud van het gesprek, maar dat tevens de categorieën waarmee men elkaar tegemoet treedt geleidelijk aan een dialogisch besef weerspiegelen, waarin het zelfverstaan van de ander leidend is. De wijze waarop de scheidslijn tussen religie en politiek aan christelijke zijde wordt getrokken kan niet verplicht worden opgelegd aan de joodse gesprekspartners en heeft de erkenning van de staat Israël te lang tegengehouden. Pas toen Johannes Paulus II een bezoek wilde brengen aan Israël werd het onontkoombaar om de diplomatieke betrekkingen te effectueren. Dat gebeurde in 1993, het bezoek van de paus aan de staat Israël vond plaats in het jaar 2000.

De zaak van de Palestijnen kan feitelijk veel overtuigender worden bepleit mét die diplomatieke betrekkingen dan zonder. Dat bewijst de huidige paus Franciscus die niet aarzelt tijdens zijn bezoek aandacht te vragen voor de rechten van Palestijnen, tot ergernis van zijn Israëlische gastvrouwen – en heren. Willebrands concentreerde zich met name op de Arabische bisschoppen waarbij zijn affiniteit met de Oosters-orthodoxe kerken hem goed van pas kwam. Willebrands' dialoog met die kerken heeft zeker bijgedragen tot een betere verstandhouding tussen Vaticaan en de kerken in het Midden-Oosten.

¹ M. Poorthuis en T. Salemink, 'Het pausbezoek in 1985 en de Nederlandse joden. Een onbegrepen episode'. In: *Tijdschrift voor Theologie*. 2003 ; Vol. 43. pp. 140-165.

² Zie uitvoerig over de familie van Leer: Marcel Poorthuis en Theo Salemink, *Op zoek naar de blauwe ruiter. Het leven van Sophie / Francisca van Leer*, Valkhof Pers Nijmegen 2000.

³ Zie mijn artikel: 'The Theology of Nostra Aetate on Islam and Judaism, or : how converts introduced a new thought into the Vatican'. In: editor / Paul van Geest en Robert Regoli (red.), *Suavis laborum memoria. Chiesa, papato e curia romana tra storia e teologia*. Vaticaanstad: Archivio Segreto Vaticano, 2013. pp. 317-335 (Collectanea Archivi Vaticani; 88).

⁴ Karim Schelkens, *Johannes Willebrands*, Boom Amsterdam 2020, 259. Voor een bespreking van dit decennia lang onvindbare document, zie weer mijn artikel: 'The theology of Nostra Aetate on Islam and on Judaism, or: How converts introduced a new thought within the Vatican'.

⁵ Zie mijn artikel: 'The Diplomat and the Pioneer in Jewish-Catholic Relations Prior to Nostra Aetate: Jo Willebrands and Toon Ramselaar.' *Journal of Ecumenical Studies* 49, no.3 (2014), 471-488.

⁶ Zie: Marcel Poorthuis en Theo Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning 1870-2005*. Valkhof Pers 2006.

⁷ Vermeldenswaard is de bundel essays van Willebrands' eigen hand (waar hij behoorlijk trots op was): *Church and Jewish People: New Considerations*, Paulist Press: New York 1992. Opmerkelijk en tot nadenken stemmend is het pleidooi om de allegorische leeswijze van het Oude Testament serieus te nemen omdat daarmee de band tussen Oude en Nieuwe Testament wordt gehandhaafd.

⁸ Karim Schelkens, *Johannes Willebrands, een leven in gesprek 1909-2006*, Boom: Amsterdam 2020, 260.

⁹ Zie de bundeling van voordrachten bij de tweejaarlijkse ontmoetingen tussen het Secretariaat voor de Eenheid en joodse organisaties in: *Fifteen Years of Jewish - Catholic Dialogue 1970-1985*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1988.

¹⁰ Een vroege inventaris van Arabische schrijvers over Israël en Jodendom biedt: Mohanna Haddad, *Arab Writers on Jews and Judaism. A Study of Image Formation in the Writing of Muslim Arab Authors 1948-1978*, Utrecht 1984. Zie voor antisemitisme met name pp. 316-337. Uiteraard dient men niet alle geschriften van moslim auteurs over Israël en jodendom te rangschikken onder antisemitisme!

Willebrands als diplomaat

Min. Sigrid Kaag MPhil

Veel dank dat ik hier mag spreken in dit gezelschap dat uiteraard veel nauwer betrokken is bij het leven, het denken en de wereld van Johannes Willebrands. Ik bevind mij in de gelukkige omstandigheid dat ik deze week twee keer over een biografie mag spreken, twee boeken over twee bijzondere mannen. Afgelopen donderdag ontving ik namelijk van Hubert Smeets zijn biografie van Hans van Mierlo – *Een Wonderbaarlijk Politicus*. En vandaag dus Johannes Willebrands – *Een leven in gesprek*.

Twee boeken over twee mannen die op geheel eigenzinnige en unieke wijze hun stempel op de recente geschiedenis hebben gedrukt. Twee mannen die groter waren dan hun formele rollen binnen enerzijds de partij, en anderzijds de kerk. En zoals het werk van Smeets meer is dan louter een politieke geschiedenis, is het werk van Schelkens meer dan een kardinaalsleven.

Johannes Willebrands, geboren in het West-Friese Bovenkarspel, een gesloten gemeenschap waarin men zich afzette tegen de buitenwereld...goed op school, student in Rome, bisschop en kardinaal, priester-diplomaat, genoemd als mogelijke Paus.

Een man met internationale allure en internationale bekendheid, die in Nederland misschien onvoldoende is erkend. "Nederlanders herinneren zich hem vooral als de aartsbisschop van Utrecht die gefaald heeft om de verdeeldheid in de Nederlandse katholieke kerk op te lossen", zei dr. Schelkens daar eerder over. "Zijn verdienste op mondiaal vlak blijft een blinde vlek in eigen land." Met deze biografie wordt gelukkig een stap gezet naar de erkenning die hij verdient.

Aartsbisschop in Utrecht

Toen paus Paulus VI in 1975 aan Johannes Willebrands vroeg of hij aartsbisschop van Utrecht wilde worden, reageerde de kardinaal aarzelend. Hij betreurde het dat hij door die benoeming zijn ambt moest opgeven als voorzitter van het "Secretariaat voor de Eenheid van de Christenen", dat hij in het Vaticaan bekleedde.

Maar Paulus VI kon Willebrands geruststellen: de vraag was of hij zijn werk in het Vaticaan kon voortzetten en daarnaast aartsbisschop in Utrecht wilde worden. Willebrands accepteerde dit en pendelde vanaf dat moment tussen het Vaticaan, Nederland, en de rest van de wereld. In Nederland was er grote polarisatie ontstaan tussen vernieuwingsgezinde en behoudende katholieken. Het bisschoppencollege was diep verdeeld. Het lukte Willebrands niet om de verdeeldheid en de polarisatie weg te nemen. Ook viel de dubbelfunctie hem zwaar. Zijn hart bleef primair bij de oecumene liggen.

Tekenend zijn dan ook de feiten in het standaardwerk *Histoire Du Christianisme* uit 2005. Daarin staan over de hele twintigste eeuw twee Nederlandse aartsbisschoppen vermeld: De Jong, vanwege zijn functie in de Tweede-Wereldoorlog, en Alfrink, vanwege zijn betekenis voor het Vaticaans Concilie. Willebrands komt in het handboek niet voor. Althans, **niet** als aartsbisschop. Hij staat er uiteraard **wél** in als voorzitter van de oecumenische raad! In die rol vond hij zijn grote betekenis, als wegbereider van de dialoog tussen de verschillende christelijke kerken en tussen verschillende religies.

Diplomaat in dienst van de Rooms-Katholieke Kerk

Er is gevraagd of ik kon focussen op Johannes Willebrands als diplomaat...De samenvatting van zijn vruchten spreekt eigenlijk voor zich. Willebrands was degene die tijdens het Tweede Vaticaans Concilie tussen 1962 en 1965 waarnemers van niet-katholieke kerken uitnodigde. Hij bereidde de historische ontmoeting voor tussen paus Paulus VI en patriarch Athenagoras van Constantinopel, die in 1964 in Jeruzalem plaatsvond. Dit leidde tot de intrekking van de banvloeken tussen Rome

en Constantinopel uit 1054, een intrekking die Willebrands zelf uitsprak. Na negen eeuwen was er weer contact.

Door zijn inzet sprak het Vaticaan ook voor het eerst na vijf eeuwen met de anglicaanse leiders in Canterbury en voor het eerst na vijftien eeuwen met de Koptische kerk in Egypte. Hij leidde de dialoog met leiders in Moskou, Armenië en Syrië, die met de protestantse wereld en die met de joodse gemeenschap. Zijn handelsmerk: praten, praten, en nog eens praten.

De relatie met de joodse gemeenschap was voor hem belangrijk, want al heel vroeg in de oorlog was hij van mening dat het lijden van de joden het lijden was van Christus was. Zijn denken over de joodse gemeenschap begon met het "lezen" van de Joodse geschiedenis van leven en lijden als relevant, vanwege de mogelijke christelijke invulling. Maar dat veranderde geleidelijk aan. Het zelfstandig voortbestaan van het Jodendom was juist een verrijking voor de wereld, zou Willebrands concluderen.

Hij was bereid écht de verbinding te zoeken. Verrassende, verbazingwekkende verbinding. Om anderen daadwerkelijk te horen en om zichzelf en de kerk niet te isoleren, maar in te bedden in de bredere samenleving. Hij wilde ook **binnen** het Christendom de toenadering tussen de kerken, om de droom van het herstel van die ene, oorspronkelijke kerk te realiseren.

Bronnen

De biografie ziet een belangrijke oorzaak hiervan in zijn studie van John Henry Newman, waar hij ook op zou promoveren. Newman was Anglicaan, maar werd katholiek, na veel studie van de Kerkvaders, maar ook omdat hij meende dat het zingevingskader van de Katholieken beter compatibel waren met zijn eigen geweten en levenservaringen dan de Anglicaanse Kerk. Intuïtieve rede en kennis van seculiere filosofie, die voedden volgens hem juist de wortels van het eigen geloof.

Maar *Leven In Gesprek* wijst naast Newman ook op de poëzie, bijvoorbeeld Herman Gorter en - heel belangrijk voor Willebrands – die van Henriette Roland Holst. Over haar schreef hij:

“Ik vraag mij af of zij mij leerde van mijn individuele liefde uit te gaan en mij te keren tot de gemeenschap, sinds zij mij leerde mijn felle hartstocht te bezweren en heel de menschheid te beminnen, maar dan ter liefde van God.”

Heel de mensheid te beminnen ter liefde van God...Willebrands praktiseerde dit zijn hele leven voor zichzelf, voor de Katholieke Kerk, voor de oecumene. Geen kleine taak vanuit een verzuilde cultuur in de samenleving en de gesloten geopolitiek van de Koude Oorlog.

Aan hun vruchten zult u hen herkennen, en de vruchten van Willebrands zijn talrijk en wijdverbreid. Hij was een kosmopoliet, een topdiplomaat met kennissen en vrienden over de hele wereld, maar hij vergat nooit zijn wortels en onthield altijd waar hij vandaan kwam. In die zin zouden we kunnen zeggen dat hij een zogenaamd “typisch” Nederlands karakter was: een harde werker, bescheiden maar zelfverzekerd, die internationaal furore maakte zonder daar zich op vooraan te laten staan. Een idealist, met een pragmatische insteek.

Als hij in 1980 op tachtigjarige leeftijd voor de derde keer vraagt om af te kunnen treden, weigert Johannes Paulus II aanvankelijk dit te aanvaarden. Uiteindelijk schrijft Wojtyla een persoonlijke en uitgebreide brief aan Willebrands. Die woont nog enkele jaren in Rome, maar had hij niet gezegd dat “het enige dat triester is dan een kardinaal op rust, een kardinaal in ruste in Rome is?”

Blijvende betekenis

Als de eenzaamheid toeslaat, keert hij dan ook terug naar Nederland, terug naar Twente, naar het klooster van de zusters Franciscanessen van Denekamp in Noord-Deurningen. Hier brengt hij de laatste jaren van zijn leven door, in relatieve onbekendheid. “De wereld trok dicht tot enkele kamers, een refter, een kapel.” Zo

eindigde het leven van Johannes Willebrands, wiens leven voor mij impliciet én expliciet een boodschap is aan ons allen. Niet alleen als gelovigen, in mijn geval als Katholiek, maar als burgers.

Hij was een leven lang op zoek naar dialoog, en hij deed dat vanuit een vaste overtuiging. Hij was geworteld in een verhaal dat hem opriep om de ander tegemoet te treden. Hij volgde het appèl dat tot hem klonk vanuit het Bijbelse verhaal. Daar stond hij voor. Die boodschap dringt allereerst tot mij door: om geworteld te zijn in een verhaal, en om daaruit te handelen. Dat verhaal riep hem ook op om tolerant te zijn naar de ander. Willebrands was tolerant naar anderen in de breedste zin van het woord, niet in de zin dat hij anderen slechts "tolereerde", maar fundamenteel open stond voor de ervaringen, inzichten en kennis van anderen. Hij zegt het zelf prachtig, over die noodzaak tot openheid, verbinding, *begrip en dialoog*.

"Openheid kan betekenen dat ik begrijp, kennis heb van het standpunt van een ander... Ik sta dan open voor de ander, in zoverre ik zijn mening en standpunt begrijp. Ik ben gesloten wanneer ik geen begrip voor het standpunt van de ander kan opbrengen.

Het kan echter ook in existentiële zin worden verstaan...Is er een existentiële openheid van de kerk en van de christenen tegenover de wereld? Dit is meer dan een louter materieel naast en met elkander bestaan. De existentiële openheid veronderstelt een eenheid, een samenhang, een op elkander betrokken zijn."

Dit is een boodschap die ons direct aanspreekt, direct moet aanspreken, in een tijd waarin onze verschillen in achtergrond, voorkeur, seksuele geaardheid, levensovertuiging, godsdienst - en ga zo maar door - er niet zijn om al dan niet oogluikend en schoorvoetend te worden geaccepteerd...maar verschillen die er zijn om gevierd te worden. Verschillen die essentieel onderdeel van onze gezamenlijke identiteit zijn geworden.

Wij moeten onszelf goed kennen, maar de ander niet ontkennen. Ik zie daarin de les voor mijzelf als Katholiek, als voormalig diplomaat en nu als politicus. In deze tijden moeten wij samen sterk staan in saamhorigheid. Samen maken wij een land,

een samenleving, een geloofsgemeenschap, niet in de uitsluiting maar in de zoektocht van de mens in de ander. Voor mij is dit een wezenlijk onderdeel van de christelijke traditie. En dat wordt door een heel leven onderstreept in deze biografie van Johannes Willebrands.

Dank u wel.

Terugblik

Drs. Geert van Dartel

Het Webinar over de biografie van Johannes Kardinaal Willebrands was een weldadige ervaring. Het aantal deelnemers (ruim 175) overtrof de verwachtingen. De bijdragen waren boeiend en sloten goed op elkaar aan. Er kwam een zeer positief beeld naar voren van een rooms-katholieke kerkleider en oecumenicus. Zo iets was lang niet meer gehoord in deze streken. 'Een man met internationale allure en bekendheid', zei minister Sigrid Kaag. Volgens biograaf Karim Schelkens behoorde Willebrands tot 'het groepje pioniers dat de hele katholieke wereldkerk in de twintigste eeuw meetrok in een omwenteling'. Bert Groen roemde zijn enorme betekenis voor

de deelname van de rooms-katholieke kerk aan de wereldwijde oecumene. Marcel Poorthuis liet zien dat de voorzichtige diplomaat Willebrands bijgedragen heeft zowel aan de verstandhouding van het Vaticaan met het Jodendom als met de kerken in het Midden-Oosten.

Aartsbisschop

De periode 1975-1983 dat Willebrands aartsbisschop was van Utrecht is niet in superlatieven te beschrijven. In de aanloop naar het Webinar werd besloten om maar met dit moeilijke hoofdstuk te beginnen. Dan hadden we dat maar vast gehad. Het gangbare beeld is dat kardinaal Willebrands zijn post in Rome in 1975 liever niet wilde verlaten, dat hij in gehoorzaamheid aan de Paus ermee instemde om naar Utrecht te gaan en dat het dragelijk was omdat hij tegelijkertijd zijn werk voor de Pauselijke Raad voor de Eenheid kon voortzetten. De biografie laat echter zien dat kardinaal Willebrands vanaf 1970 overwoog zijn Romeinse post op te geven en zijn kardinalaat neer te leggen om zich terug te

trekken in een oratorium. Het was de uitdrukkelijke wens van paus Paulus VI dat Willebrands beide taken zou vervullen, een opdracht die kardinaal Willebrands niet kon en wilde weigeren.

Brian Heffernan heeft zich knap gekweten van de opdracht om deze zware periode uit Willebrands leven te schetsen vanuit de optiek *Willebrands als zielzorger*. Wij zijn vaak geneigd om een persoon te beoordelen op grond van de rollen en de functies die iemand bekleedt. Heffernan gaat in de biografie op zoek naar bouwstenen en sporen om een karakteristiek te geven van Willebrands als priester en als aartsbisschop van Utrecht. Hij werkt van buiten naar de binnen. Dit levert mooie beschrijvingen op van de indruk die Willebrands op grond van zijn uiterlijkheid en omgangsvormen als priester op anderen maakte en van zijn positie en worsteling te midden van een verdeeld episcopaat en een gepolariseerde kerkgemeenschap in de jaren zeventig en tachtig. Heffernan blijft echter niet bij de buitenkant of de omstandigheden staan en tracht te doorgronden wat Willebrands bewoog en bezielde. Het brengt hem bij de wens naar authentieke spirituele beleving van de roeping, die de generatie van Willebrands kenmerkte en een priestervisie waarin 'affect en vriendschap' belangrijk zijn en 'sacramentaliteit' het kernbegrip was. Juist dat maakte Willebrands misschien wel zo geschikt om tijdens het Concilie en in de internationale oecumene zo'n prominente rol te vervullen in het vernieuwen van bevroren relaties met andere kerken. Waarschijnlijk gaf hem dat ook de rust en de kracht om in de gepolariseerde verhoudingen in de Nederlandse kerkprovincie, die moeilijk te beteugelen waren, zijn bestuurlijke taken goed uit te voeren.

De ander ontmoeten

Andere sprekers op het Webinar bevestigden de geestelijke kern in het leven van Willebrands. Daarvoor leze en herleze men de prachtige intro van biograaf Karim Schelkens, die door de organisatoren voor de onmogelijke opdracht was geplaatst om zijn boek van 600 pagina's in pakweg tien minuten te presenteren. *Erst in der Beschränkung...* Vanwege de lockdown aan huis gekluisterd reflecteert Schelkens op de betekenis van echte ontmoetingen, die wij nu node missen en waarmee het leven van Willebrands rijkelijk gevuld was. Een paradox in dit artikel is de vraag of de vele contacten die wij dankzij de techniek vandaag kunnen onderhouden wel echte ontmoetingen zijn, waarin wij 'werkelijk als ander

aan elkaar verschijnen'? Dat zoeken naar en ontmoeten van de ander als ander en 'het breken van de grenzen zodat wij werkelijk aan elkaar verschijnen in onze gelijkheid en andersheid' vormt de rode draad in deze biografie. Dat wordt zichtbaar vanaf de jaren vijftig als Willebrands vanuit de Sint-Willibrordvereniging zich er samen met anderen voor inzet het gesloten katholicisme open te breken om ruimte te maken voor ontmoetingen en samenwerking in samenleving en politiek met andersdenkenden en andersgelovigen. Willebrands behoorde echter niet tot de hemelbestormers voor wie de veranderingen niet snel en ver genoeg konden gaan. Schelkens wijst daarvoor op de theologische wortels van Willebrands en zijn bijdrage aan de teksten van het Tweede Vaticaans Concilie over godsdienstvrijheid (*Dignitas humanae*) en de openbaring (*Dei verbum*). Interessant, die relativerende opmerking van Schelkens, dat 'oecumene in Willebrands geval slechts een uitloper is, zelf geworteld in iets diepers'. Dat diepere verwijst naar het fundamentele respect voor de menselijke waardigheid van de ander in zijn/haar andersheid én naar het mysterie van de ontmoeting tussen God en mens waar het in het leven van de Kerk om draait.

Oecumenicus

Willebrands was door zijn ervaring als voorzitter van de Sint-Willibrordvereniging (vanaf 1948) en zijn werk als secretaris van de internationale Katholieke Conferentie voor Oecumenische Vragen (vanaf 1951) zeer goed voorbereid om vanaf 1960 mee te werken aan de opbouw van het Secretariaat voor de Eenheid in Rome en aan de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Concilie. Terecht roemt Bert Groen de enorme betekenis van kardinaal Willebrands voor de internationale oecumene. In zijn bijdrage laat hij overtuigend zien dat een mentaliteitsverandering om niet te zeggen *bekering* in de RK Kerk zelf een noodzakelijke voorwaarde was om de weg van de oecumene te kunnen gaan. Een nieuwe visie op de eenheid van de Kerk waarin niet de piramidale structuur, maar de *communio* leidend is, was daarvoor fundamenteel. Willebrands heeft vanuit dit vernieuwde kerkverstaan ontegenzeggelijk veel bijgedragen aan het herstel en het opbouwen van vertrouwen zowel met de Orthodoxe en Oriëntaalse Kerken als met de Kerken uit de Reformatie. In de jaren tachtig kreeg de open notie van *communio* een sterker hiërarchisch accent. Dit werkt door in de oecumenische dialogen waarin veel aandacht uitgaat naar de plaats en de rol

van het drievoudig ambt (bisschop, priester, diaken) en de Petrusdienst (of het pausambt) in de communio van de Kerk.

In zijn beknopte bijdrage kon Groen niet ingaan op de complexiteit van de oecumenische betrekkingen. Neem bijvoorbeeld de relatie met de Russische Orthodoxie ten tijde van de Sovjet-Unie. Uit de biografie komt het beeld naar voren dat de niet-politieke Willebrands vanaf 1978 als naaste adviseur van paus Johannes Paulus II een belangrijke rol speelt in de relatie met de Russisch Orthodoxe Kerk. Het einde van het communisme in 1989 luidde ook het einde in van de Sovjet-Unie en de heerschappij over Oost- en Zuid-Oost-Europa. De Russisch-Orthodoxe Kerk werd vanaf 1927 decennia door het regime gegijzeld, gecontroleerd en gebruikt. Ook in internationale oecumenische relaties. In Midden- en Zuid-Oost Europa werd de bevrijding van het communisme gevierd, in Rusland werd het uiteenvallen van de Sovjet-Unie als een slag ervaren. De grote veranderingen leidden tot een impasse in de internationale theologische dialoog tussen orthodoxen en katholieken die pas in 2006 voorzichtig werd hernomen. Eén van de hobbels die daarvoor genomen moest worden betrof de verhouding tot de Grieks-katholieke met Rome geunieerde Oosterse Kerken, een ondermijning van de orthodoxie in de ogen van orthodoxen in Europa, een brug naar eenheid voor rooms-katholieken. In 1993 werd in Balamand (Libanon) een verklaring vastgesteld dat deelunies vandaag geen goede methode zijn om de communio van de Kerk te herstellen, maar dat de rechtspositie van Katholieke Oosterse Kerken die in het verleden zijn ontstaan gerespecteerd dient te worden. Willebrands heeft hier belangrijk voorwerk voor geleverd. Oecumenische verhoudingen kunnen door de politiek ernstig belast worden. Het vereist grote kunde en fijngevoeligheid om langs de weg van de interkerkelijke betrekkingen recht en vrede in de wereld te bevorderen. Daar heeft Willebrands een bijdrage aan geleverd. In die lijn staat de historische ontmoeting tussen paus Franciscus en patriarch Kyrill op Cuba in februari 2016.

Een andere spanningsboog die Willebrands aan het hart gegaan ging, betreft het uit elkaar lopen van de internationale rooms-katholieke inzet voor oecumene en de ontwikkelingen in Nederland. Willebrands was tussen 1960 en 1990 één van de meest prominente vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Kerk in de internationale oecumene. Al in de jaren vijftig stond hij aan de wieg van de rooms-katholieke inzet voor oecumenische samenwerking in Nederland, maar met de koers van zijn Sint-Willibrordvereniging in de

jaren zeventig en tachtig had hij steeds meer moeite. Een uitgave van de vereniging ten behoeve van de lokale oecumenische samenwerking tussen parochie en kerkelijke gemeente was voor hem reden om de uitnodiging voor het 40-jarig jubileum in 1988 af te zeggen.,. In de jaren negentig is die relatie gelukkig weer hersteld. Kardinaal Willebrands was in 1998 in Den Bosch als eregast aanwezig bij de viering van het 50-jarig bestaan van de Sint-Willibrordvereniging. Uit handen van Jan Jacobs ontving hij het eerste exemplaar van het boek *Nieuwe visies op een oud visioen* over de geschiedenis van de vereniging en hield hij een korte toespraak.

De situatie van de kerken in ons land is vandaag heel anders dan in de tijd van Willebrands. Groen wijst daarop in zijn bijdrage. Onze tijd wordt gekenmerkt door individualisering en ontkerkelijking. De klassieke oecumene die zich richt op dialoog en samenwerking tussen de grote kerkfamilies waar Willebrands zijn beste krachten aan heeft gegeven, heeft het tij allang niet meer mee. We hoeven ons daarover niet te verbazen en er evenmin aan te wanhopen, zegt Groen. Willebrands blijft van betekenis voor het oecumenisch werk vanwege zijn houding en geestelijke kern. Ook Groen zag in de opvatting over sacramentaliteit en de pastorale benadering de kern van Willebrands geloofsleven. Vanuit die kern en in het vertrouwen dat de Heilige Geest in de gemeenschap van de Kerk werkzaam is, zijn katholieken ook vandaag geroepen om een weg in de oecumene te gaan, zo stelt hij.

Kerk en Israel

De relatie tussen Kerk en jodendom dient vooraf te gaan aan de relatie tussen de kerken. Komen wij immers niet allen uit eenzelfde wortel? Op dit Webinar volgde de lezing van Marcel Poorthuis over Willebrands en het jodendom op de lezing over Willebrands en de oecumene. Dat doet dan weer wel recht aan de ontwikkeling van Willebrands zelf, die zich pas later vanaf de jaren zestig in Rome, toen hij al heel wat ervaring in oecumenische contacten had opgedaan, pas echt in de relatie tot het jodendom verdiepte. Poorthuis stelt dat Willebrands in de jaren vijftig een traditioneel katholiek beeld van het jodendom had, anders dan de pioniers uit de in 1951 bij de Sint-Willibrordvereniging opgerichte Katholieke Raad voor Israel met wie hij – zij het op afstand – voeling hield. Pas vanaf de jaren zestig als hij werkzaam is op het Secretariaat voor de Eenheid weet hij de inzichten van

deze pioniers op waarde te schatten en te gebruiken. Het Tweede Vaticaans Concilie baande een nieuwe verhouding tot het jodendom (en andere godsdiensten) en ook in Willebrands zelf heeft zich die verandering voltrokken. Daarmee waren niet alle problemen uit de wereld. De kwestie die maar moeilijk voortgang vond, was de erkenning door de Heilige Stoel van de staat Israel. Het duurde uiteindelijk tot 1993 alvorens de Heilige Stoel en Israel diplomatieke contacten aanknoopten. Anders dan pioniers zoals Toon Ramselaar was Willebrands er met een beroep op de scheiding tussen religie en politiek geen voorstander van om deze politieke kwestie tot onderdeel van de interreligieuze dialoog te maken. De ontmoeting tussen paus Johannes Paulus II en vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in Nederland in 1985 ketste daarop af. Poorthuis stelt dat het onderscheid tussen religie en politiek de relatie tussen de RK Kerk en het Jodendom jarenlang heeft belast. Tegelijkertijd laat hij zien hoe belangrijk dat onderscheid tussen religie en politiek voor de Katholieke Oosterse Kerken in het Midden-Oosten was voor de acceptie en doorwerking van *Nostra Aetate*. De relatie tussen religie en politiek blijft een lastig onderwerp omdat de religies (maar ook staten) de scheidslijnen anders trekken. In algemene zin lijkt mij zeer te verdedigen dat de oecumenische en interreligieuze relaties konden verbeteren juist dankzij een goed onderscheid tussen religie en politiek.

Diplomaat

Sigrid Kaag, voormalig diplomaat, minister voor buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking en partijleider van D66, sprak tenslotte over Willebrands als diplomaat. Zij deed dat met veel sympathie voor de persoon van Willebrands in wie ze een man herkende die naar alle kanten verbinding en dialoog tussen de kerken zocht. Katholiciteit betekent voor haar openheid en een ruime blik op de wereld. Haar verhaal was een pleidooi tegen naar binnen gekeerdheid en eenzelligheid van Nederland. Ze ging ze in haar verhaal niet in op het spannende snijvlak tussen religie en politiek in de internationale verhoudingen. Ook haar eigen ervaring als diplomaat in dienst van de VN, waar mooie documentaires over gemaakt zijn, bleef buiten beeld. Het zou interessant zijn meer te vernemen over visies binnen de politiek en de wereld van de diplomatie over de rol van religie in internationale verhoudingen. Wat bleef staan was een positief beeld van Willebrands als een man die zich verdiept in de ander en met begrip en respect open staat voor die ander. Daarin

is hij volgens Sigrid Kaag ook vandaag, in een tijd waarin tegenstellingen almaar aangescherpt worden, een voorbeeld.

Tot slot

Acht jaar werkte Karim Schelkens aan deze prachtige biografie over kardinaal Johannes Willebrands. Het is een geschenk aan de katholieke kerk en de oecumenische beweging in ons land. De biografie geeft inzicht in een recente, maar moeilijke periode van de Nederlandse kerkgeschiedenis. Het levensverhaal van Johannes Willebrands kan helpen om de ontwikkelingen in ons land in een breder perspectief te zien. De biografie is een must voor ieder die zich in ons land inzet voor de oecumenische samenwerking. Het boek leidt de lezer binnen in de katholieke gedachtewereld over oecumene en is een bron van inspiratie om dat werk vandaag voort te zetten.

Willebrands en de spanning tussen 'bekeringsapostolaat'¹ en oecumene

Prof. dr. Marcel Sarot

Mensen die hun leven in dienst van een ideaal hebben gesteld, dient men het best door in hun kielzog verder te werken aan de realisering van dat ideaal. Verschillende andere scribenten in dit themanummer van *Perspectief* doen dat op hun manier; hier wil ik het op de mijne doen. Graag wil ik in het verlengde van Willebrands verder denken over een onderwerp dat mij bijzonder is opgevallen in zijn biografie: de spanning tussen oecumene en bekeringsapostolaat. Willebrands heeft op dit gebied een opvallende ontwikkeling doorgemaakt: hij veranderde van iemand die trachtte protestanten te bekeren in iemand die van anderen

wilde leren, zonder ook maar een moment zijn diepgewortelde eigen overtuigingen op te geven. Ik wil deze ontwikkeling hier schetsen en in een breder kader plaatsen, waarna ik de vraag wil stellen wat zij betekent voor de inzet van dergelijke bekeerlingen binnen de oecumenische beweging.

Oecumene en bekeringsapostolaat in het werk van Willebrands²

Allereerst wil ik bij elkaar zetten wat Schelkens in zijn biografie zegt over de veranderende houding van Willebrands tegenover bekering. Anders dan ik altijd heb vermoed was Willebrands' rol in de wereldwijde oecumene niet geworteld in een levenslange belangstelling voor dit onderwerp, en evenmin in oecumenische expertise die ertoe leidde dat hij gevraagd werd om op dit terrein leiding te geven. Toen Willebrands werd gevraagd als voorzitter van de Sint-Willibrordvereniging was hij 'een nobele onbekende in oecumenische kringen' en werd hij 'schijnbaar uit het niets tot haar voorzitter gearachuteerd' (144).³ De Sint-Willibrordvereniging kwam in 1948 voort uit de Apologetische Vereniging Petrus Canisius en was gericht op de 'herkerstening en hereniging binnen Nederland'

(145): 'het bekeren van niet-christenen' en 'het "terughalen" van protestanten naar de schoot van de roomse moederkerk' (145; vgl. 525 n. 13). Daarbij 'ging men niet langer uitsluitend apologetisch te werk, maar werd de ander benaderd via gesprek en getuigenis. Hoe goedbedoeld ook, de Willibrordvereniging had van meet af aan een januskop: bekeringswerk en oecumenisch gesprek gingen in het beste geval hand in hand' (145–146). Willebrands had weliswaar zijn sporen verdiend, maar op andere gebieden dan de oecumene: als katholiek filosoof, als seminarieprofessor, en als apologet. Wat dat laatste betreft: Willebrands was directeur geweest van 'het Gilde der Klare Waarheid' (93), had een 'altijd apologetische belangstelling voor het protestantisme' (70) en was vandaaruit betrokken bij het 'bekeringsapostolaat onder protestanten' (125).⁴ In de Willibrordvereniging zette hij die lijn voort: de eerste studiedag die hij organiseerde ging over 'de plaats van de apologetica in de theologie' (152).

Oecumene in de hedendaagse zin van het woord was dit nog niet. Schelkens merkt op: 'Een perspectiefwissel was nodig, maar Willebrands zou er een decennium over doen om die ten volle te laten inzinken' (152). In de inleiding die hij op 24 januari jl. gaf en die hiervoor staat afgedrukt, verklaart Schelkens waarom Willebrands tot deze perspectiefwisseling in staat was: 'De oecumene ... is, in Willebrands' geval slechts een uitloper, zelf geworteld in iets diepers. ... "Ontmoeting" en "gesprek" waren voor hem geen vluchtige begrippen, maar veeleer grondbeginselen die samenhangen met de menselijke waardigheid.' Het is vanuit die grondbeginselen dat Willebrands de benodigde ommezwaai maakte. In de biografie schrijft Schelkens hierover:

Willebrands' opschuiven is biografisch boeiend en het past in wat de Italiaanse historicus Alberto Melloni labelde als het 'sacrament van de ander'. Zijn traject begon als katholiek apologet, passeerde langs de erkenning van de waarde van andere christelijke tradities en werd allengs meer op de wereld betrokken. Langs dit pad verdween de gedachte dat alles wat 'buiten' de roomse kerk viel daarin zou moeten worden opgenomen, uiteindelijk van zijn mentale horizon (444).

Bij het lezen van de biografie viel mij vooral op, hoe traag⁵ Willebrands deze omwenteling maakte. Als ik het goed zie, kwam het 'oecumenische' karakter van de Willibrordvereniging

in het eerste decennium vooral tot uitdrukking in een gerichtheid op de bekering van protestanten (152–156).⁶ Het blijkt ook uit wat curiekardinaal Eugène Tisserant in 1952 van de Romeinse Congregatie voor de Oosterse Kerken schreef na een bezoek aan de Willibrordvereniging: ‘een zekere Sint-Willibrordvereniging, die zich bezighoudt met de bekering van de protestanten’ (162).

En daarbij ging het dan met name om predikanten, waarbij Willebrands en de Willibrordvereniging hun overstap probeerden te faciliteren door persoonlijke begeleiding, door te ijveren voor de priesterwijding van gehuwde predikanten, door hen te helpen aan nieuwe huisvesting en salariëring, en door het ‘met financiering van vermogende katholieken als Gijs van Seumeren en Cep Smit’ opzetten van ‘een steunfonds ... onder de welluidende naam Fraternitas Christiana’ (155). Dit laatste vond plaats in 1956, toen Willebrands al acht jaar bij de oecumene was betrokken. ‘De dynamiek van de [oecumenische – MS] gesprekskringen en de intredende dominees bepaalden de toonaard in de Willibrordvereniging en vervolgens de plaats van de vereniging in het bredere debat tussen open en gesloten katholieken’ (156). Geleidelijk evolueerden de opvattingen van Willebrands en het karakter van de Willibrordvereniging, en werd duidelijk dat het in oecumene niet primair moet gaan om ‘de bevestiging van het eigen religieuze gelijk,’ maar om de bewerkstelling van ‘de volheid of alomvattendheid’ van de Katholieke Kerk, die daartoe ook zelf bekering nodig had (156). Wanneer Willebrands precies ‘om’ was, wordt niet helemaal duidelijk. In 1960 sprak Willebrands “‘oecumene en bekeringswerk” nog in één adem uit’ (229), en in een lezing die hij in 1961 hield (maar die in 1962 werd gepubliceerd⁷) schreef Willebrands nog: ‘We hope it is clear from all this that there can be no opposition between ecumenical work and what is called conversion work, that is, the entrance of individuals into the Church.’⁸ In het jaar dat de lezing werd gepubliceerd was Willebrands echter radicaal van gedachten veranderd. Toen zei hij: ‘Oecumenisch werk is geen corporatieve hereniging of bekering van een gemeenschap, het draait om het ontdekken van Christus’ wil. Oecumenisch werk weigert het woord “bekering” te aanhoren’ (229).

Oecumene en bekering op Vaticanum II en daarna

De omwenteling die Willebrands doormaakte waar het gaat om de verhouding van oecumene en bekeringsapostolaat onder christenen van andere kerken heeft te maken met zijn

betrokkenheid als secretaris van het Secretariaat voor de Eenheid bij de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Concilie. In de uiteindelijke Latijnse tekst van *Unitatis Redintegratio* staat één zin over deze verhouding. In de onlangs verschenen nieuwe vertaling van de documenten van Vaticanum II zijn het er twee: 'Het is echter duidelijk dat het werk van de voorbereiding en verzoening van die individuen die naar de volle katholieke gemeenschap verlangen zich van nature onderscheidt van het oecumenisch handelen. Toch is er geen enkele tegenstelling tussen beide, want beide vinden hun oorsprong in de wonderbare beschikking van God' (UR 4).⁹ Op het eerste gezicht is dit geen erg opvallende zin; het enige wat wellicht opvalt is dat de destijds gangbare term 'bekeringsapostolaat' er niet in voorkomt. Tegen de achtergrond van de ontstaansgeschiedenis krijgt deze zin echter reliëf. In een scherpzinnige studie heeft Peter de Mey precies geanalyseerd hoe hij tot stand is gekomen.¹⁰ Ik haal kort enkele saillante punten naar boven uit de studie van De Mey. Hij maakt duidelijk dat de kwestie van het bekeringsapostolaat en de verhouding ervan tot de oecumene een en andermaal door concilievaders naar voren is gebracht en is besproken. Er waren concilievaders die deze verhouding zagen zoals de Kerk in dezelfde periode de verhouding tussen missie en interreligieuze dialoog is gaan zien: beide moeten gebeuren, en er is geen tegenstelling tussen beide. Een echo van deze opvatting is in de uiteindelijke tekst terechtgekomen, hoewel er ook concilievaders waren die wel tegenstelling tussen beide zagen en de voorkeur gaven aan oecumene dan wel aan bekeringsapostolaat. Toch is er in de uiteindelijke formulering geen sprake van een gelijkwaardige verhouding tussen bekeringsapostolaat en oecumene. Ik noteer drie opmerkelijke zaken. Allereerst wordt de overstap van christenen naar de Katholieke Kerk geen 'bekering' meer genoemd. Dit woord wordt gemeden 'omdat het, in deze context, soms inadequaet en vaak dubbelzinnig is.'¹¹ Ook het woord 'apostolaat' wordt gemeden, omdat het moet worden gereserveerd voor de zending onder niet-christenen.¹² De formulering die nu wordt gebruikt, 'de voorbereiding en verzoening van die individuen die naar de volle katholieke gemeenschap verlangen,' suggereert dat het initiatief uitgaat van degene die de volle katholieke gemeenschap wenst, niet van kerkelijk bekeringswerk. Tenslotte is in het allerlaatste stadium door een ingrijpen van Paus Paulus VI de formulering dat zowel de oecumene als de voorbereiding en verzoening van hen die naar de Katholieke Kerk overstappen voortkomen uit het werk van de Heilige Geest, geschrapt. Van de oecumene wordt dit elders in *Unitatis Redintegratio* wel gezegd, maar de overstap van christenen uit

andere kerken naar de Katholieke Kerk wordt nu slechts toegeschreven aan de ‘wondervolle beschikking van God.’ Dat is weliswaar een ronkende formulering, maar al bij al lijkt hier toch duidelijk sprake van een *downgrade* van het bekeringsapostolaat.

Dat betekent niet dat bekering geen plaats heeft binnen de oecumene. *Unitatis Redintegratio* is hierover duidelijk: Bekering blijft van belang, maar dan gaat het om bekering naar de Evangelie (UR 1), een innerlijke bekering van het hart die gepaard gaat met gebed voor de eenheid van de christenen (UR 7–8).¹³ Paus Johannes Paulus II stelt in zijn encycliek over oecumene *Ut Unum Sint* (1995) zelfs dat het hele decreet over de oecumene doordrongen is van de geest van bekering (UUS 35). En hij vervolgt dat dialoog een horizontale dimensie heeft (met de dialoogpartners) en een verticale (met God): zonder de erkenning dat wij tegen God gezondigd hebben en de daarbij behorende bekering is geen dialoog mogelijk.¹⁴

Oecumene en de overstap van de ene kerk naar de andere verder doordacht

De omwenteling die Willebrands doormaakte behoeft na *Unitatis Redintegratio* en *Ut Unum Sint* geen verdediging meer: oecumene is niet gericht op een overstap van individuen van de ene kerk naar de andere. Toch maakt het levensverhaal van Willebrands ook duidelijk dat een dergelijke overstap zelf een bepaalde waarde voor de oecumene kon hebben, en dus dat hier ook iets verloren dreigt te gaan. De oecumene werd, zo maakt zijn levensverhaal duidelijk, voor een deel *gedragen* door bekeerlingen. Willem Hendrik van de Pol bijvoorbeeld bekeerde zich tot het katholicisme (134–135) en werd vervolgens hoogleraar protestantse theologie in Nijmegen. Bekeerlingen zijn ‘grensgangers’ (155); Willebrands werd in zijn spiritualiteit door hen beïnvloed (104). Hun inbreng was waardevol (156). Zij hebben immers een grondige kennis van de traditie waaruit zij afkomstig zijn, kennis van binnenuit bovendien. Een dergelijke kennis hebben gesprekspartners die hun hele leven aan één traditie trouw blijven niet op dezelfde wijze.

Dit geldt tot op de dag van vandaag: theologen die van kerk veranderen hebben grondige kennis van meerdere tradities en hebben juist door hun bekering ook laten zien dat zij bereid zijn om over de grenzen van de eigen traditie heen te kijken. Dat is een teken van

religieuze en intellectuele openheid en nieuwsgierigheid, en juist die zijn van groot belang in de oecumene. Daarom is het niet zo verbazingwekkend dat ook nu nog, nu ‘bekerings-apostolaat’ als doel van oecumene *not done* is, de oecumene en ook de oecumenische contacten deels worden gedragen door theologen die zelf ergens in hun leven de overstap van één traditie naar een andere hebben gewaagd. Een aantal van hen heeft ontegenzeggelijk grote verdiensten voor de oecumene. Toch, zo zou ik mede op grond van de lezing van Willebrands’ levensverhaal zeggen, kleven er ook schaduwzijden aan deze gegroeide praktijk.

Enkele van die schaduwzijden wil ik hier benoemen. Allereerst wil ik opmerken dat de overstap van de ene kerk naar de andere principiële op gespannen voet staat met de idealen van de oecumenische beweging. De oecumenische beweging is er immers op uit de zichtbare verdeeldheid van de christelijke kerken – die de zendingsofdracht van de kerk in de weg staat, hetgeen de reden is dat de oecumenische beweging is voortgekomen uit de zendingsbeweging¹⁵ – om te zetten in zichtbare samenwerking en uiteindelijk eenwording. ‘Dort, wo die Spaltung des einen Leibes Christi nicht mehr als Ärgernis empfunden wird und keinen Schmerz mehr auslöst, dort macht sich die Ökumene selbst überflüssig.’¹⁶ Zij die van de ene christelijke kerk naar de andere overgaan, maken weliswaar duidelijk dat zij in staat zijn om ook buiten de grenzen van de eigen kerk de Heilige Geest aan het werk te zien; dit geheel in overeenstemming met de leer van Vaticanum II (UR 3; cf. UUS 11–12, 15). Zij ontleen aan dit inzicht echter niet de motivatie om onvermoeibaar te ijveren voor samenwerking en eenwording, maar zien zich op enig moment in geweten genooddaakt de overstap te wagen naar de andere kant van de scheidslijn. Een dergelijke overstap dient, zo lijkt mij duidelijk, altijd te worden gerespecteerd. Godsdienstvrijheid is een groot goed en er kunnen goede redenen zijn om daadwerkelijk van kerk te veranderen, bijvoorbeeld wanneer men belangrijke standpunten van de eigen kerk niet langer in geweten kan onderschrijven.¹⁷ Oecumene is, zo zou men kunnen zeggen: de pijn van de verdeeldheid bestrijden door de verdeeldheid te bestrijden. Wie deze pijn verminderen door binnen de verdeeldheid over te stappen naar die gemeenschap waarbinnen zij zich het beste thuisvoelen – of waarvan zij denken dat de werking van de Geest er het krachtigst is – verliezen daarmee *ipso facto* een deel van zijn of haar motivatie om te werken aan eenheid. Zij hebben een *shortcut* genomen, een voorschot op de eenheid waarnaar de oecumene streeft.

Naarmate in de overstap het geweten een zwaardere rol speelt, naarmate er een meer intensieve zoektocht naar de waarheid aan is voorafgegaan, getuigt een dergelijke overstap ook sterker van een afwijzende houding ten opzichte van de kerk die men verlaten heeft. Schelkens verwoordt een opvatting van Willebrands wanneer hij schrijft dat 'eenheidsstreven ... de barrières van de geschiedenis [moet] aanpakken, maar nooit de rijkdom aantasten van uiteenlopende spiritualiteiten, manieren van geloofsdenken, van vieren, van organiseren' (314). Wie een kerk heeft moeten verlaten uit gewetensnood, heeft deze rijkdom kennelijk niet ten volle als zodanig ervaren. In de hedendaagse oecumenische theologie maakt het begrip 'receptieve oecumene' furore: een vorm van oecumene in een houding van ontvankelijkheid waarin het verlangen te leren van de ander centraal staat, niet het verlangen de ander iets te leren.¹⁸ Kardinaal Koch, president van de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid van de Christenen, zei over deze vorm van oecumene: 'In ecumenical relations in all parts of the world Receptive Ecumenism is seeking to provide a road map for further progress along this path, helping us to understand how to take these two dialogues forward in the coming years.'¹⁹ Zoals met name Antonia Pizzey heeft laten zien, is receptieve oecumene bedoeld als een concrete inkleuring van de kerkelijke bekering die wij volgens *Unitatis Redintegratio* en *Ut Unum Sint* nodig hebben.²⁰ Deze receptieve houding vraagt echter haast het onmogelijke aan mensen die in geweten een bepaalde traditie achter zich hebben gelaten.

Hier komt bij, dat wie van de ene kerk naar de andere overgaan, in de kerk die zij verlaten aan geloofwaardigheid verliezen. Annemarie Mayer schrijft in dit verband: 'Such instances of individual conversion generally pose a challenge to the atmosphere in an official ecumenical dialogue. It is not generally welcomed by either group whenever, in a bilateral dialogue, a member of one denomination converts and becomes a member of the other denomination. It ... is generally felt not to be a form of Christian witness but rather the corruption of it.'²¹ Hetzelfde geldt natuurlijk ook wanneer men niet tijdens maar vóór een oecumenisch gesprek van kerk verandert. Bij de overstap van geestelijken kan bovendien meespelen dat men door de overstap ook beloften breekt. In sommige kerken zal de overstap ook leiden tot kerkelijke straffen (al hebben die na de kerkverlating niet zoveel effect meer).²²

Theologisch is de overstap van de ene kerk naar de andere ook ingewikkeld. Schelkens verwoordt pregnant hoe kardinaal Willebrands hierin stond:

Willebrands beschouwde de kerk nooit als een organisatie waar je in en uit kan stappen. De band tussen haar leden was sacramenteel. Het doopsel plaatste iedere gelovige allereerst in een biddende verhouding tot God, als Vader, Zoon en Heilige Geest, en die gedeelde voedingsbodem kleurde het samenzijn. Wat triviaal gesteld heette het dat de handen zich in de schoot vouwen voordat ze de ander omhelzen. Gemeenschap had altijd die dimensies en net daarom klampte hij zich in het gesprek met Genève zo vast aan het triniteitsperspectief. Zonder een diepgewortelde visie op dit ideaal werd het eenheidsstreven een zuiver seculiere onderneming. Menselijk, maar al te menselijk. Willebrands' antwoord: groei in eenheid was geen zaak van eigen menselijke verdienste, in laatste instantie was de Heilige Geest het 'leidende principe van de realisatie in het heden van de eschatologische *communio*' (310-311).

Vanuit de katholieke theologie bezien actualiseren overstappers een onmogelijke mogelijkheid.

Al bij al zijn er vier zwaarwegende redenen om hen die de overstap van de ene kerk naar de andere hebben gemaakt, oecumenisch uit de wind te houden en niet in de frontlinies van het oecumenisch gesprek te zetten. Voor mij wegen die redenen zwaarder dan de boven eveneens gegeven reden om overstappers wel direct te betrekken bij dialogen. Onder erkenning van wat zij hebben betekend in de beginfase van dialogen, lijkt mij het moment gekomen om in oecumenisch verband in afnemende mate een beroep op hen te doen, om op die manieren de kerkelijke bekering die zo belangrijk is voor oecumene, alle ruimte te geven.

Samenvatting en conclusie

Naar aanleiding van Schelkens' biografie van Willebrands en het daaropvolgende symposium heb ik verder doorgedacht over een van de voor mij meest opmerkelijke punten uit die biografie: Willebrands' aanvankelijke inkleuring van oecumene als bekeringsapostolaat

en zijn verschuiving naar een visie waarin voor bekeringsarbeid onder christenen van andere kerken geen plaats meer is. Ik heb die verschuiving geplaatst tegen de achtergrond van een kerkbrede verschuiving van de opvatting van oecumene binnen de Katholieke Kerk, zoals die naar voren komt in *Unitatis Redintegratio* en *Ut Unum Sint*. Vervolgens heb ik een vraag aan de orde gesteld waar de biografie van Willebrands in dit licht aanleiding toe gaf. Willebrands stelde in de jaren vijftig immers de bijdragen van voormalige protestanten aan het oecumenische gesprek zeer op prijs. Ik heb de voors en tegens van de deelname van theologen die van kerk zijn veranderd aan oecumenische dialogen op een rijtje gezet, en tentatief geconcludeerd dat in de huidige fase van het oecumenisch gesprek het wellicht verstandiger is, in de oecumene dergelijke overstappers geen centrale plaats te geven. Op die manier ontstaat meer ruimte voor de ontvankelijke houding naar de ander waarom de huidige fase van het gesprek vraagt. .

¹ De aanhalingstekens zullen in de loop van het artikel duidelijk worden: sinds Vaticanum II is de term ‘bekeringsapostolaat’ voor evangelisatie onder protestanten niet langer gepast.

² Zie over dit onderwerp ook Peter De Mey, ‘*De Oecumenismo Catholico er de Opere Conversionum: The Relationship between Ecumenism and the Apostolate of Conversions before and during Vatican II*,’ in: Stephan van Erp & Karim Schelkens (eds.), *Conversion and Church: The Challenge of Ecclesial Renewal* (Leiden: Brill, 2016), 267–287, i.h.b. 263–267, en Jan Jacobs, *Nieuwe visies op een oud visioen: Een portret van de Sint Willibrord Vereniging 1948-1998* (Nijmegen: Valkhof Pers, 1998), 82–87 *et passim*.

³ De nummers tussen haakjes in de hoofdtekst verwijzen naar bladzijden van Karim Schelkens, *Johannes Willebrands: Een leven in gesprek* (Amsterdam: Boom, 2020).

⁴ Opmerkelijk is dat Willebrands een dergelijk bekeringsapostolaat onder joden van het begin af aan heeft afgewezen (101); cf. ook de bijdrage van Poorthuis aan dit nummer van *Perspectief*.

⁵ Dit is niet bedoeld als kritiek op Willebrands, die immers een pionier van de oecumene was. De traagheid waar ik het over heb is geen eigenschap van Willebrands, maar van de Kerk waarbinnen hij een voortrekkersrol vervulde. Het is bovendien een traagheid die pas in retrospectief waarneembaar is. Uit alles is duidelijk dat voor de betrokkenen de omwentelingen in de jaren vijftig juist snel gingen. Voor de velen die vinden dat het in de oecumene niet snel genoeg gaat, is het echter wel goed om te beseffen wat er sinds halverwege vorige eeuw bereikt is!

⁶ De bekering van buitenkerkelijken – de ‘herkerstening ... binnen Nederland’ en ‘het bekeren van niet-christenen’ – raakte hierbij enigszins buiten beeld.

⁷ De lezing werd gehouden op een conferentie in april 1961, zo blijkt uit het ‘Foreword’ van Augustine Cardinal Bea, in: J.G.M. Willebrands e.a., *Problems before Unity*, (Dublin: Helicon Press, 1962), vii-viii.

⁸ Willebrands, ‘Catholic Ecumenism,’ in: Willebrands e.a., *Problems before Unity*, 1–14, cit. 13.

⁹ *Vaticanum II: Conciliedocumenten* (Antwerpen: Halewijn, 2019).

¹⁰ De Mey, 'De Oecumenismo Catholico.'

¹¹ Citaat uit een voorbereidend document, door Gustave Thils geschreven op verzoek van het Secretariaat voor de Eenheid, geciteerd bij De Mey, 'De Oecumenismo Catholico,' 268. Vgl. Paul Löffler, 'Conversion,' in: Nicholas Lossky e.a. (eds.), *Dictionary of the Ecumenical Movement* (2nd ed. Geneva: WCC, 2002), 253–254.

¹² De Mey, 'De Oecumenismo Catholico,' 281.

¹³ Vgl. Johannes Paulus II, *Ut unum sint: Encycliek Over de inzet voor de oecumene* (1995), 2. In het vervolg: UUS.

¹⁴ Vgl. De Mey, 'De Oecumenismo Catholico,' 284; Annemarie C. Mayer, 'Conversion: Key Concept or Hot Potato in Contemporary Ecumenism?' in: Van Erp & Schelkens (eds.), *Conversion and Church*, 288–303.

¹⁵ Het verband tussen eenheid en de bekering van ongelovigen gaat terug op Johannes 17:21: 'opdat zij allen één mogen zijn zoals Gij, Vader, in Mij en Ik in U: dat ook zij in Ons mogen zijn opdat de wereld gelove, dat Gij Mij gezonden hebt.' Vgl. Stephen Neill, *De groei der oecumenische beweging* (Utrecht: Prisma, 1962), 17–18.

¹⁶ Kurt Koch, *Die Kirche Gottes* (Augsburg: Sankt Verlag, 2007), 269; cf. UR 1 en 4.

¹⁷ Zo schreef de Lutherse theoloog Michael Root n.a.v. zijn bekering tot de Rooms-Katholieke Kerk: 'A risk of ecumenical study is that one will come to find another tradition compelling in a way that leads to a deep change in mind and heart. Over the last year or so, it has become clear to me, not without struggle, that I have become a Catholic in my mind and heart in ways that no longer permit me to present myself as a Lutheran theologian with honesty and integrity. This move is less a matter of decision than of discernment.' <https://scecclesia.wordpress.com/2010/08/20/news-just-in-michael-root-becomes-catholic/> (bezoekt 7 maart 2021).

¹⁸ Paul Murray (ed.), *Receptive Ecumenism and the Call to Catholic Learning: Exploring a Way for Contemporary Ecumenism* (Oxford: OUP, 2008).

¹⁹ Kurt Koch, 'Message of Greeting to Delegates at Fairfield Receptive Ecumenism Conference,' 2014-06-1, http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2014/06/11/card_koch_sends_message_to_receptive_ecumenism_conference/en-1101615.

²⁰ Antonia Pizzey, *Receptive Ecumenism and the Renewal of the Ecumenical Movement: The Path of Ecclesial Conversion* (Leiden: Brill, 2019).

²¹ Mayer, 'Conversion,' 289.

²² In de Katholieke Kerk kan men denken aan CIC 1364 §1, waar gesproken wordt van excommunicatie *latae sententiae* (van rechtswege). Overigens denk ik dat de voortgang van de oecumenische beweging vraagt, dat overgang naar een andere kerk expliciet van de hier genoemde misdrijven wordt uitgezonderd.

Personalia

Dr. Geert van Dartel is secretaris van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, hoofdredacteur van het tijdschrift *Perspectief* en voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland.

Dr. Brian Heffernan is als onderzoeker verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij promoveerde in Maynooth op de Ierse kerkgeschiedenis en schreef een zeer interessant boek over de geschiedenis van de Augustijnen in Nederland. Momenteel werkt hij aan de geschiedenis van een andere congregatie. Ook kent hij uit eigen ervaring het biografisch onderzoek, want zijn aanstelling in Leuven staat in het kader van het tweede deel van de biografie van Edward Schillebeeckx.

Prof. dr. Bert Groen is emeritus hoogleraar liturgiewetenschap aan de universiteit van Graz in Oostenrijk. Hij publiceerde onder meer over de ziekenzalving in de Grieks-Orthodoxe kerk en over de Griekse schrijver Nikos Kazantzakis. Hij stond aan de wieg van het Instituut voor het Oosters Christendom en geldt als een kenner van het christelijk Oosten.

Min. Sigrid Kaag MPhil is Minister van buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking en partijleider van D66. Voor haar politieke carrière had zij een carrière als diplomaat. Als zodanig werkte zij onder meer in Beiroet, Wenen, Khartoem en Jeruzalem.

Prof. Dr. Marcel Poorthuis was studietoelichting van de Katholieke Raad voor Israël toen kardinaal Willebrands daar sprak bij het veertigjarig bestaan. Inmiddels is hij hoogleraar interreligieuze dialoog aan Tilburg University. Hij promoveerde op de Talmoedinterpretatie van Levinas en publiceerde een groot aantal boeken, onder meer over boeddhisme en islam in Nederland, maar als er één constante in zijn werk is, dan is het wel zijn liefde voor het jodendom.

Prof. dr. Marcel Sarot is hoogleraar systematische theologie aan de 'Tilburg University', bestuursvoorzitter van de Katholieke Vereniging voor Oecumene en bestuursvoorzitter van het Kardinaal Willebrands Archief. Hij is als permanent diaken verbonden aan de parochie St. Maarten op de Utrechtse Heuvelrug.

Dr. Karim Schelkens is hoofddocent aan Tilburg University. Karim publiceerde uitvoerig over het tweede Vaticaans concilie, schreef een geschiedenis van het katholicisme in Europa en publiceerde een geautoriseerde biografie van kardinaal Danneels,

Colofon

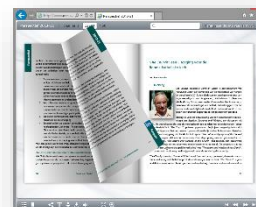
Perspectief is het Digitale Oecumenisch Theologische Tijdschrift (DOTT) van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. ISSN 2588-9354

Perspectief wordt gekenmerkt door een drievoudige doelstelling:

- Reflectie** Perspectief biedt een platform van theologische reflectie op de vragen die in de oecumenische beweging leven. Ze biedt daartoe bijdragen van experts uit verschillende denominaties.
- Ruimte** Perspectief wil de ruimte zoeken en tonen waarin het oecumenisch gesprek vruchtbaar wordt. Het beoogt daarmee nieuwe perspectieven voor de toekomst van de oecumenische beweging te ontsluiten.
- Jongeren** Perspectief biedt jonge oecumenici de mogelijkheid te reflecteren op opgedane oecumenische ervaring en deze te laten weerklinken binnen de oecumenische beweging.

Perspectief verschijnt viermaal per jaar, en is gratis als digitaal tijdschrift te bekijken op de website van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, of als PDF te downloaden. De eindredactie en de vormgeving worden verzorgd door het bureau van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

- Nieuwsbrief** Indien u op de hoogte gehouden wilt worden van de activiteiten van Perspectief kunt u zich voor de nieuwsbrief [hier aanmelden](#).
- Steunen** U kunt ons steunen door lid of donateur van onze vereniging te worden, of door een eenmalige bijdrage, zie hiervoor onze [website](#). De Katholieke Vereniging voor Oecumene is ANBI goedgekeurd.
- Redactie** drs. Geert van Dartel, prof. dr. Fred van Iersel, dr. Karim Schelkens, prof. dr. Peter-Ben Smit, drs. Leo van Leijsen, drs. Fokke Wouda, perspectief@oecumene.nl.

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

